

פרק צ"ט

שיעורי הנפח בגאונים ובראשונים

על שיעורי הנפח של הרמב"ם, כתבנו באריכות. כתבנו¹ גם, ש-17½ הדינר שכתב הרמב"ם עבור משקל הרביעית מתאים למה שכתבו הגאונים בשם רב הילאי גאון, שהרביעית משקלה 25 דרהמים או כספים או זוזים של בגדאד, אשר כל 10 מהם שוקלים 7 דינרים. כתבנו גם, ששיעור זה יוצא ל-74.375 סמ"ק לרביעית, כאשר נשים את משקל הדינר ל-4.25 גרם. לעומת דברי הרמב"ם והגאונים, ששיעורו את הרביעית ב-25 דרהם של בבל, כותב הרב בעל שש"ת שליט"א², שיש מן הגאונים והראשונים, הסוברים שהכספים המוזכרים, שכנגדם שקל רב הילאי גאון את משקל המים או היין הנדחים מביצה, אינם כספים של בבל, דהיינו דרהמים ערביים, אלא הדינרים התלמודיים, השוקלים כמעט פי אחד וחצי מהדרהמים הערביים שהיו בשימוש בבבל כתקופת הגאונים. לעומתו, ניצב הרב בעל שיעורי-תורה ז"ל³, המשתדל לפרש את דברי הגאונים והראשונים כך, שדבריהם יתאימו לדעת הרמב"ם. אין הכוונה כאן להעתיק את כל דבריהם. הקורא יוכל לעיין בספרים אלו בעצמו. אנו נזכיר כאן רק את אותם דברים שלגביהם נוכל לחדש או להוסיף משהו על מה שכבר נאמר. הגאונים והראשונים, שמדבריהם אפשר לשמוע, ששיעורי הנפח שלהם הם פי 1½ משיעורי הנפח של הרמב"ם, הם: רבנו האי גאון, רבנו חננאל, רבנו נסים גאון, הרי"ף, רב יונה אבן ג'נאח, בעל הערוך. בעל השאלות, בעל מדרש-שכל-טוב, וכן בעל הכפתור-ופרח ור"י אבן עקנין.

פרק ק

שיטת רבי יונה אבן-ג'נאח

הרב בעל שיעורי-של-תורה מונה את רבי יונה אבן ג'נאח בין מגדילי מידות הנפח. בספר השרשים שלו, נותן ריא"ג את המשקל למידות הנפח השונות. המוזכרות בתורה. לפי השיעורים הניתנים על ידו, משקל הלוג הוא 100 זוז. במילה זוז כאן מבין הרב בעל שיעורי-של-תורה, בעקבות הכפתור-ופרח — זוז תלמודי, השוה במשקלו לדרהם וחצי מהדרהמים המצריים. בהם משתמש הרמב"ם בשיעוריו. לפי הרמב"ם, שוקלת הרביעית 17½ זוזים תלמודיים, והלוג — 70, ומכך יוצא שריא"ג חולק על הרמב"ם ומגדיל את שיעורי הנפח לכמעט פי 1½ משיעורי הרמב"ם. דעה זו מבוססת על התרגום העברי של ספר השרשים, שתורגם מערבית בידי רבי יהודה אבן-תבון. לבי אמר לי, שהמתרגם תפס בזוז, המשמש בלשון חכמי-ישראל גם כשם סתמי ליחידת מטבע-משקל, כתרגום לדרהם, שגם הוא משמש (בערבית) לאותה מטרה. אכן לאחר שבדקתי במקור הערבי¹ נוכחתי, כי אמנם ריא"ג כתב 'דרהם', ולא הסתפק בכך, אלא שבחלק מהערכים שבהם כתב את משקל הנפח לפי אותו חשבון, אף כתב 'דרהם כיל', אשר גם לדעת הרב בעל שיעורי-של-תורה² מתיחס לדרהם

1. בפרק ע"ה. 2. שש"ת בתחילת סימן ב'. 3. בספריו: שיעורי-תורה, שיעורי-מקוה, שיעורי-ציון, ואבני-צדק.

1. לא הודפס. צלומי כתבי-יד ממנו נמצאים בספריה הלאומית. וראה דבריו לקמן בהערה 8 לפרק ק"ב.
2. שש"ת סימן ב' אות ד'. 3. שש"ת שם אות י'.

הערבי, ותהיה, א"כ, דעת ריא"ג כדעת הרמב"ם והגאונים, החושבים את הלוג למשקל 100 דרהם מהדרהמים הערביים, או 105 מהמצריים.

מה שכתב הרב³, שבכפתור-ופרח מיוחסת גם לרבי אברהם אבן-עזרא שיטה זו של 100 זוז ללוג — בשטף הקריאה נראה כך, אבל בכפתור-ופרח כתוב רק שאבן עזרא כתב, שהעומר הוא שיעור אכילה ליום, ועל זה מוסיף בעל כפתור-ופרח, שלפי מה שכתב ריא"ג בשיעור העומר, יהיה שיעור האכילה ליום כך וכך.

גם מה שכתב הרב, שבעל הכפתור-ופרח חולק על הרמב"ם ופוסק כשיטה שהוא מיחס לריא"ג — נראה בסוף פרק ק"ד, שלא על עצם השיעור הוא חולק, אלא על הצפיפות שבה יש למדוד דברים יבשים לגבי השיעורים האמורים בידי ממונות.

פרק ק"א

רבנו נסים גאון

עוד הביא הרב בעל שש"ת את דברי רבנו נסים גאון¹, שלפיהם שיעור הביצה — י"ג [צ"ל י"ז] כספים פחות שליש מכספים של ארץ ישראל². בכספים של ארץ ישראל מבין הרב — דינרים תלמודיים של רבע סלע, ושוב — שיעור זה הוא כ-1½ משיעור הרמב"ם. לעומת זאת, בהערות על ההקדמה לפירושי-הגאונים³ על מסכת טהרות [היא הקדמת רב האי גאון, המודפסת גם בש"ס דפוס וילנא לפני משניות טהרות] מביא המהדיר את דברי רנ"ג, ומגיה במקום ארץ ישראל, ארץ ישמ', כלומר ארץ ישמעאל. גם הרב בעל שיעורי-תורה ושיעורי-מקוה⁴ מגיה את ארץ ישראל⁵ לארץ ישמעאל. הוא חושב, שבכתב היד היה כתוב א"י, שמשמעותו ארץ-ישמעאל, והמעתיק פתח את א"י לארץ ישראל. בשיעורי-מקוה הוא כותב, שהחזון-איש חשב את ההגהה הזאת למתמיהה ורחוקה, אך לו היא נראית⁶. עוד יתכן, שהיה כתוב: "בכספים של ז"י", כלומר מאותם כספים ששבעה דינרים שווים ל-10 כספים, דהיינו מהוזזי-חיורי של הבה"ג, ונשתבש הז' ל-א'. ביטוי דומה נמצא בתשובות-הגאונים⁷: "והני חמש אסתר [ש"ס] של פדה"ב [הוא עשרין מתקאלי דדנ"ר] דהון כ"ח זוזי ופלגו זוזא ופלגו דנקא בהני זוזי דידן דעשרה שבעה". אפשר גם להגיה כפשטות, במקום 'כספים של ארץ ישראל', 'ביצים של ארץ ישראל'⁸, ורצונו לומר, שאף שהביצים בארצות הישמעאליות קטנות ביותר, כפי שכתב הרשב"ץ⁹, ואינן עולות לשיעור שכתב, אין משערים בהם, אלא

1. ספר-המפתח. עירובין פ"ב. מודפס בשולי הגמרא בש"ס דפוס וילנא. 2. כך כתוב בספר-המפתח המודפס בנפרד, וכך ראיתי גם בכת"י. בש"ס דפוס וילנא הודפס 'ארץ ישראל' כמלא. 3. הוצאת "מקציר נרדמים", ברלין — תרפ"א, עמוד 6 הערה 10. 4. שיעורי-תורה ע' ק"א ושיעורי-מקוה ע' כ'. 5. אף שבשיעורי-מקוה [וכן בשיעורי-תורה בתחילת עמוד ק'] הוא מצטט גם מההקדמה לפירושי-הגאונים מהדפוס שהבאנו, נראה ממה שכתב בשיעורי-מקוה עמוד כ' אות ג' שבשעה שכתב את הגהתו על דברי רבנו נסים גאון, לא ראה את ההערה הנ"ל המודפסת בפירושי-הגאונים, וחשב שהנוסח היחיד הידוע בדברי רנ"ג הוא ארץ ישראל, כמו שכתוב בש"ס דפוס וילנא, ראה הערה 2. 6. בטוי כזה מצאתי בערוך ערך כסת, שכתב "הכדור והאמון פירו' כסת עגולה וקטנה, שעושין השרים תחת מראשותיהם ובארץ ישמעאל סומכין עליו כשהן אוכלין". עוד מצאתי בסוף ספר-הקבלה לראב"ד, שפעמיים קורא לחלק הערבי של ספרד — ארץ-ישמעאל. וראה גם לקמן הערה 9. 7. תשובות הגאונים זכרון-לראשונים, ברלין — תרמ"ז, סימן ע"ג בעמוד 37. 8. ואפילו אין צורך להגיה. יתכן שבמקור הערבי היה כתוב 'זוד'לאך מן ארץ ישראל', כלומר, ואלו משל א"י, והמתרגם חשב שהכוונה לכספים, ובאמת היתה לכיצים. 9. בספרו, יבין-שמועה, מאמר חמץ ד"ה ולענין

בביצי ארץ-ישראל¹⁰. לאמיתו של דבר, קשה מאוד להביא ראיה ממלה אחת בספרים אשר לא למדו בהם דור אחר דור¹¹, ולא היתה יד החכמים בהם להגיהם כראוי ולשמרם משבוישים. דברים אלה נכונים גם לגבי ראיות שהובאו מדברי רב יוסף אבן עקנין, או ספרים אחרים שבהוצאת "מקיציי-נדרמים" וכדומה.

פרק ק"ב

שיטת הרי"ף

לגבי הרי"ף, גם הרב בעל שש"ת שליט"א מודה, שאפשר לפרשו אחרת ממה שמפרש הוא, ולהשוות את שיעוריו לשל הרמב"ם, אלא שנראה לו עדיף לפרש כפי שהוא פרש. בהמשך הדברים נכתוב דברים שיש בהם בכדי לחזק את הפירוש שלפיו לא תהיה מחלוקת בין הרי"ף לרמב"ם בשיעור נפת הביצה. לפי הרי"ף, "הקב יש בו ת' זוז במשקל אלקירוא"ן". ומזון ב' סעודות הוא רבע קב [=6 ביצים], והוא "מאה זוז כיל"¹, כל סעודה נ' זוז קמח דאינון חמשה ושבעים במשקל ספרד². משקל 400 הזוז כיל, שהרי"ף מיחס כאן לקב, הוא, לפי אותו חשבון (או קרוב מאוד לו), שלפיו כתבו הגאונים, שמשקל הלוג הוא 100 מזוזי ככל, והרביעית – 25, אלא שמשקל הגאונים והרמב"ם מתייחס למשקל המים, בעוד שמדברי הרי"ף נראה, שהוא מתייחס לקמח, שמשקלו, בדרך כלל, הרבה פחות ממשקל המים. לדעת הרב בעל שש"ת חשב הרי"ף את משקל הקמח ל- $\frac{2}{3}$ ממשקל המים, כך ששיעור הרי"ף במים יהיה פי $1\frac{1}{2}$ משל הגאונים והרמב"ם.

שיעור (דף ל"א ע"א בדפוס ליוורנו – תק"ד, שצולם בירושלים בתש"ל, הובאו דבריו גם בשעור-מקוה עמוד נ"ו) ז"ל: "ואני תמה מהמורדין בביצים שלנו לפי שאין כל המקומות שוין בביצים שיש מקומות שביצי התרנגולת גסות כארצות אדום ויש מקומות שהביצים דקות כארצות ישמעאל"¹⁰. אפשרות אחרת היא להגיה, במקום ארץ ישראל, אלקירואן (או בקיצור, אל-קיר), כמו שכתוב ברי"ף כאן ("והקב יש בו ת' זוז במשקל אלקירוא"ן", או כמו שהובא בשם בספר העתים: א"ל קרוא"ן)¹¹. כפי שכבר כתב גם החזו"א בקונטרס השיעורים אות ו' ד"ה אח"כ, פירושו של רבנו נסים על עירובין לא הודפס עד שנת תר"ז, ומאוחר יותר – בשולי הגליון בש"ס וילנא, הוא נכתב בערכית ותורגם לעברית עוד בתקופה קדומה (אנצ' לגדולי ישראל). מדברי החיד"א בשם-הגדולים נראה, שהחיד"א ג"כ לא ראה בעצמו את ספרו, גם לא בכתי".

1. כצ"ל, לא 'כי לכל סעודה' כמו שכתוב בספרים שלפנינו. ובספר-העתים הלכות עירובי-תחומין, סוף סימן ע"ז, ע' 93, מועתק לשון הרי"ף, וכתוב שם: זוז כיל, ועיין שם בפירוש עתים-לבינה, הובאו דבריו גם בשיעורי-תורה ע' ק"ב. ב'זוז כיל' או 'כיל' הכונה לדרהם הערבי שמשקלו היה 0.7 דינר או קרוב מאוד לזה. בספר העתים (שם) מובא, שהנוסח שהבאנו כאן בדברי הרי"ף הם הדברים שצוה הרי"ף לכתוב בספרו לאחר שחזר בו מדבריו הקודמים. בנוסח הקודם המובא בספר-העתים (מובא כמלואו לקמן פרק ק"ו), היה כתוב, ש"מאה דינרין הן במשקל של ערביים שהיא א"ל קרוא"ן קמ"ד זוז כיל והן ליטרא. הויין שתי סעודות ליטרא קמח ובכל סעודה חצי ליטרא קמח". לפי חשבון זה, הזוז כיל או כיל שוה ל- $\frac{694}{9}\%$ מדינר. עיין גם לעיל בפרק ל"א בסוף ד"ה הכיליף, משקל זה הוא קרוב וכו'. 2. הרי"ף בהלכותיו על המשנה עירובין פ"ג: ב'משקל ספרד' כוונתו למשקל אנדלוסיא, המוזכר גם בחדושי תלמידו, הרי"י מגאש על שבועות ל"ט. לפי החשבון שם, זוז אנדלוסי שוקל $\frac{36}{78}$ (= 0.4615385) מדינר, דהיינו כ- $\frac{2}{3}$ מהזוז כיל של הרי"ף, שכפי שכתבנו בהערה הקודמת, שוקל $\frac{694}{9}\%$ מדינר (בכדי שהזוז האנדלוסי ישקל ביתר דיוק $\frac{2}{3}$ מזוז כיל, צריך הזוז כיל לשקל 0.6923 מדינר). לפי חשבון הרי"ף יוצא, שמאת הזוזים-כיל, האמורים להיות משקל הלוג [רבע קב, שש ביצים] שוים 150 זוזי ספרד. הרביעית, לפי חשבון זה, מכילה משקל 25 זוזים כיל, שהם לפי החשבון הנ"ל, $37\frac{1}{2}$ מזוזי ספרד. לעומת זאת, ריצב"ג (מאה-שערים, הלכות קדוש עמוד ו') כותב: "ושערו בימי רב הלאי שיעור

משקל סגולי כזה לקמח אנו מוצאים בפירושי-המשניות לרמב"ם³, הכותב שמשקל רביעית קמח מצרים הוא 18 דרהם מצריים, ומשקל המים באותה מידה — 27 מאותם דרהמים. הרמב"ם אמנם כותב, שמדובר בקמח חטים של מצרים, אבל חשבון המבוסס על משקל סגולי של $\frac{2}{3}$ עבור קמח מובא גם על ידי בעל שבוליה-הלקט, שחי בספרד. הוא כותב:⁴ "ובתשובות הגאונים זצ"ל מצאתי כתבן ממתיכתא הקדושה שיעור ביצה משקל ששה עשר זוז וארבעה גיראות⁵ כמשקל [צ"ל במשקל] כסף של בגדאד וכמה שיעור[ן] בדינר זהב היוצא באספמיה [נראה שהכותב הוא מגאוני ספרד. גאוני ספרד וצרפת מוזכרים בהקדמה למשנה-תורה. בעל ספר העתים קורא לרי"ף — גאון רב יצחק] כבר שיערנום והם שלשה ועשרים זוז במטבע היוצא אצלנו ומשקל דינר זהב שני זוזים נמצא שיעור ביצה משקל אחד עשר דינר זהב ומחצה מטבע היוצא אצלנו והם אונקיות [צ"ל אונקיא] ומחצה בלח צא מהם שליש ביכש [כלומר בקמח, מדובר בענין על שיעור חלה לאפית מצה] נמצא שיעור ביצה ביכש אונקיא אחת דקיימא לן שיעור ביצה בלח משערינן דתנן ר' יהודה אומר מביאין גדולה שבגדולות וקטנה שבקטנות ונותן לתוך המים וחולק את המים⁶ ואותו כלי שמחזיק אותן המים שיעור ביצה בינונית כשאתה ממלאו קמח הוי שיעורו אונק' וכך כתוב בתשובה: ביצה של שיעור שמשערין בה כבר שיערוה חכמים ראשונים ומשקלם כך, וכך הנהיגו רבותינו ז"ל בקרטבא שיעור עיסת פסח ארבע רטילין⁷ פחות שליש רטילא".

ביצה בינונית ששה עשר כספ' ושני שלישי כסף בכספים של בבל נמצא [ביצה] ומחצה דהיינו רביעית כ"ה כסף שהן ל"ה בכספים שלנו", וכן כתוב גם בספר-העתים בשם רבי שמואל הנגיד, הובאו דבריו לקמן בסוף פרק ק"ג. בשבוליה-הלקט מובאת תשובת גאון לפיה המים הנדחים על ידי ביצה שוקלים $\frac{16}{3}\%$ מזוויי בבל, אותם הוא משווה ל- $11\frac{1}{2}$ דינרי זהב או ל-23 זוזים ספרדיים. לפי חשבון זה, 25 מזוויי בבל, שהם משקל המים שרביעית, שוים במשקלם ל- $34\frac{1}{2}$ מזוויי ספרד. ההבדלים, אף שאינם גדולים, טעונים עיון.³ עדויות פרק א' משנה ב'. 4. שבוליה-הלקט סימן רי"ב דין שיעור חלה. 5. בתשובות הגאונים נקראת השיטה הזו הככלי — גירה. התרגום הזה נובע כנראה מכך, ששיטת משקל הדינר הערבי שוה למשקל גירה של תורה, אלא שמבדילים בין גיראות הדינרים לגיראות הכספים. 6. המשנה מובאת במלואה לעיל בפרק פ"ט. ראה הערה 16 שם, ולקמן בפרקין סוף הערה 11. 7. הרטל הוא תמיד 12 אונקיות. 4. רטילין פחות שליש הם 44 אונקיות, השוות לפי האמור למעלה, למשקל 44 ביצים. שיעור חלה הוא 43.2 ביצים. מובן שהרטל של קרטבא המובא כאן גדול משל אלקוראן המובא ברי"ף. עיין בשיעורי-תורה עמוד קס"ג, שכתב שמכאן מוכח, ששיעור 44 אונקיות קמח לחלה מבוסס על שיעור $\frac{16}{3}\%$ זוזי כיל, שכתבו הגאונים לכביצה יין או מים, והאונקיא שלהם היתה $10^{10}/11$ דרהם כיל, ולפי זה אין מחלוקת בעצם השיעור בין מה שהנהיגו בקרטבא לבין השיעור של 720 דרהם לחלה שכתב רס"ג. (יובאו דבריו למקן בהערה 10 לפרק ק"ט), אלא שרס"ג שיער לפי שיעור המים, בעוד שגאוני ספרד שיערו את הקמח ב- $\frac{2}{3}$ משיעור המים, אבל בספר-האשכול מהדורת אלבק (ירושלים תרצ"ה חלק ב' עמוד 56) בהלכות חלה כתוב: "ושיעור ביצה של חלה יש שמשערים השיעור לע"ב אוקיאות והאוקיא עשרה זוזי כילי, ונשאלו הגאונים ז"ל בדבר זה איזהו שיעור מדוקדק והשיבו כי ודאי שיעור חלה מ"ג ביצים וחומש ביצה... מיהו שיעור הביצים תלו אותן לפי דעתו של רואה ויש מי ששיער משקל ידוע בה' רבעים קמח ועוד — ע"ב אוקיאות כך עלה בדעתו וכך ראה שיעור הביצים והרכה מראבונאטא ששערו נמי כשעור הזה וחכמי אספמיה ששיערו נמי מ"ד אוקיאות כך עלה בדעתם וכך ראו בשיעור הביצים והחמירו בדבר וחייבין לעשות כפי שיעורן כי הכל לפי דעתו של רואה". הרב בעל שיעורי-תורה חושב שאי אפשר שתהיה מחלוקת כמציאות בגודל הביצה הבינונית, שלחכמי בבל היא גדולה ביותר מ-50% מאשר הביצה של חכמי אספמיה. משום כך כותב הרב [כפי שאני מבין את דבריו], שצ"ל שהאשכול חולק על מה שכתוב בשבוליה-הלקט, וס"ל דאין במ"ד אוקיות של אספמיה מן הקמח, שהם ס"ו מן המים, ע"ב של בבל, אלא פחות מעט. מאחר ולפי האשכול שתי האונקיות הן של 10 זוזי כיל, יוצא שהגאון המובא באשכול חולק על הגאון המובא בשבוליה-הלקט גם בהערכת הזוהים הבבליים הנקראים זוזים כיל. לפי הכתוב באשכול, זוזי-כיל זה הוא החלק השיעורי מהאונקיא הספרדית, בעוד שלפי שבוליה-הלקט הוא החלק ה- $10^{10}/11$. הבדלים דומים אנו מוצאים

כיוצא בדבר כתב גם רבי יונה אבן ג'נא"ח⁷, שהאיפה "מכילה מן היבש ארבעת אלפים ושמונה מאות וזו ומן הלח שמנת [צ"ל שבעת]⁸ אלפים ומאתיים". כשהוא אומר יבש – כוונתו, כנראה, לקמח החיטה.

אף על פי כן אנו מוצאים גם מקומות אחרים, בהם משקל הקמח נתון כעולה אף על משקל המים. הרשב"ץ, שחי בצפון אפריקה, כותב:⁹ "ואנחנו שקלנו קמח שלנו ומצאנו משקל ביצה ל"ג זוזים ושליש [מהזוזים ה"חדשים" שהיו בזמנו ובמקומו] ושקלנו המים ומצאנו משקל ביצה ל"א זוזים ורביעית זוז". לפי זה יוצא המשקל הסגולי של הקמח לכ-1.0667. הרשב"ץ מסביר את ההבדל בין הקמח שלו לקמח מצרים של הרמב"ם בכך, שבמצרים "טוחנין בריחיים של מים והוא דק כאבק ואינו טוחנין בריחיים של בהמה והוא גס וכבד". רצונו לומר, שמפני שאין צורך בטרחה רבה, טוחנים במצרים טחינה יותר מושלמת, וככל שהקמח דק יותר הוא מתנפח יותר. יש מי¹⁰ שהסביר בכעין זה גם את התופעה, שהקמח שלנו – משקלו הסגולי קטן אף משל הרמב"ם. הם מיחסים זאת לכך, שאנו משתמשים במכונות הממונעות על ידי קיטור, "דאמפף", הטוחנות דק דק. נראה, שהמשקל הסגולי של הקמח תלוי גם בצורת הנפוי. אם כל חלקיקי הקמח הם באותו גודל, יוצר חלל גדול בין החלקיקים, שאינם מרובעים. אם הגודל אינו אחיד, ימלאו החלקיקים הקטנים את הרווח שבין החלקיקים הגדולים, ומידה נתונה המלאה קמח תהיה יותר כבדה. לדברי הרי"ף, שיעור מזון שתי סעודות נמדד בקמח ולא בלחם האפוי. הרמב"ם, לעומת זאת, לא הזכיר דבר מכך, ומשמע מסתימת דבריו, שמודדים בפת האפוי. בדיון עני העובר ממקום למקום כתב הרמב"ם בפירושו המשניות, וכן נראה מסתימת דבריו במשנה-תורה, ששיעור מזון שתי הסעודות, שנותנים לעני – נמדד בחיטין, אשר כפי שכתב בפירושו לעדויות, כבדים יותר מקמח החיטה. כך או כך, לדעת הרמב"ם, בניגוד לדעת הרי"ף, אין מודדים בקמח.

שיטת הרי"ף, לפיה מודדים שיעור סעודה בקמח, צריכה עיון רב. כפי שכתבנו, כמות הקמח הנכנס ליחידת נפח תלויה במידה רבה מאוד בצורת הטחינה והנפוי. כמות הלחם

בדברי גאון ספרד גם בהערכת זוזי בבל נגר זוזי ספרד, וכבר הערנו (לעיל הערה 2) על כך, כי לפי החשבון בשבוליה-הלפט: 25 זוזי בבל שווים ל-34½ זוזי ספרד, לפי מהרי"ץ גיאת ורב שמואל הנגיד הם 35 זוזים ספרדיים, ולפי הרי"ף בעירובין הם 37½. היחס בין 37½ ל-34½ הוא 1.087, קרוב מאוד ליחס שבין 72 ל-66 שהוא 1.091. מה שעדיין קשה הוא מה שמעיר הרב, שבספר האשכול לא מוזכר דבר ממה שכתוב בשבוליה-הלפט, ששיעור חכמי ספרד מבוסס על הנחה שהקמח שוקל רק ⅔ מהמים, ומשמע מהלשון שבאשכול, ששניהם מבוססים או על משקל המים או על משקל הקמח, אבל דומני שלשונות מקוצרים ביותר מצויים לרוב בדברי הגאונים המובאים כאשכול, וצ"ע. 7. שרשים, בתרגום העברי של רבי יהודה אבן תבון, שרש א"פ. 8. במקור הערבי כתוב 'סבעה אלאף', וכן בערך סאה, שהיא ⅓ אפה, כתוב בתרגום אבן תבון: 'הסאה היא מדה מכילה מן הלח אלפים וארבע מאות זוז (גדולים שנקראים בלשון ערבי) ביל [צ"ל, 'כיל', ובמקור הערבי כתוב: 'אלפין וארבע מאה דרהם כילא'] ומן היבש אלף וארבע [צ"ל וי, וכן צריך להגיה גם בנוסח הערבי: מאות] [הממוסגר בסוגריים עגולים הוא משל המתרגם, ורצונו לומר, שאין הכונה לזוזים הספרדיים שאינם שוקלים אלא ⅔ מזוז כיל, כפי שכתב הרי"ף בסוגיתנו]. וכן בערך בת כתוב, שהיא שזה לאיפה ומשקל מה שמודדין [כוונתו ללח, כמוכין בכל אחת מהן שבעת אלפים ומאתים זוז] [ובמקור הערבי: 'סבעה אלאף דרהם ומאתא דרהם']. 9. תשב"ץ חלק ג' סימן ל"ו. 10. הרב ישעיהו זילברשטיין ז"ל אב"ד וייצען באונגריה בכ"ע תלחלפיות מחברת ט' גליון ז' (ריש טבת תרס"א) ע' 47. בקמח ששקל הוא, היה בשיעור חלה של 43.2 ביצים – 115 דעקא [1150 גרם]. לפי מה שכתב ברף השער של אותו גליון, יוצא שנפח הביצה – 44⅔ מ"ל, ושיעור חלה – 1.920 ליטר, כך שהמשקל הסגולי של הקמח שלו, הוא 0.599. הוא כותב שעבור אותו נפח מצא הח"ס רק 98 דעקא, ויהיה א"כ המשקל הסגולי של הקמח שאותו שקל הח"ס

שאפשר לאפות מסאה קמח, תהיה גם כן תלויה ביורמים הנ"ל. יתכן שלגבי עירוב לא הקפידו חכמים על הדיוק בכמות הלחם והרשו לנו למדוד קמח בנפח. אף ששיטת מדידה כזאת איננה מבטיחה כמות שאמנם מספקת לכדי שביעה. גם לגבי דינים דאורייתא נאמר בתשובות הגאונים, שהתורה לא הקפידה להטיל עלינו לדקדק ולמדוד במשקל, והרשתה לנו למדוד בנפח.¹¹ כל זאת ניתן להאמר בדינים כגון שיעור סעודה לעירוב ושיעור חלה, כאשר הקמח נמצא בידינו בעין, ואנו מודדים אותו במידה. בכגון זה ניתן להאמר, שאף שיכלנו לטחון או לערבב את הקמח באופן אחר, שהיה נותן תוצאות אחרות, בכל זאת קבעה התורה את השיעור לפי הנפח של הקמח כפי שמדדנו אותו. לעומת זאת, הרי באותה משנה שעליה מוסבים דברי הרי"ף, כתוב גם "חציה לבית המנוגע", כלומר שיעור השהיה בבית המנוגע, לטמא בגדים, נמדד בזמן הדרוש לאכול חצי ככר המספיק לשתי סעודות. כאן אין לפנינו לא ככר בעין ולא קמח, שנוכל למדוד אותו ולומר, שאותה צורה שבה מדדנו, היא הקובעת. עלינו לדעת באיזה קמח אמרה תורה למדוד את שיעור כדאי-אכילת-פרס [חצי הככר הנ"ל], שהזמן הדרוש לאכילתו קובע את אורך הזמן הנדרש לטמא בגדים בבית המנוגע. שיעור זה של בכדי-אכילת-פרס, האמור כאן, הוא גם השיעור של אכילת "כזית בכדי אכילת פרס" האמור בקיום מצות מצה, ברכה אחרונה וכדומה. אף אם נאמר, שבכדי-אכילת-פרס, האמור בדינים אלו, נמדד לכל מין ומין לעצמו, הרי שבכדי לדעת אם נתחייבנו בכרכה אחרונה על הפת נצטרך לדעת איך נטחן הקמח שממנו עשוי הפת, אשר יתכן שלא נמדד כלל. ומה נעשה לגבי דין הרחקה בתפילה מצואה של קטן היכול לאכול כזית דגן בזמן שגדול יכול לאכול פרס, והרי גם כאן אין לפנינו לא הכזית ולא הפרס, שנאמר שאין שנמדדנו כך היא המידה, והרי אנו צריכים לדעת באיזה קמח לשער [מיהו לגבי קטן, אולי יש מקום לומר שאין זה משנה, אלא שמאחר שבכל פרס יש (לפי הדעה שזית הוא כחצי ביצה) 6 זיתים או 9 זיתים (לדעת האומרים שזית הוא $\frac{1}{3}$ ביצה), הרי כל שקטן יכול לאכול דגן בכמות שגדול יכול באותו זמן לאכול פי 6 או פי 9 מאותו דבר, מרחיקין מצואתו¹², אבל לפי האומרים שהיחס בין הזית לכביצה יכול להשתנות לפי מידת הזיתים שבאותו דור, לא ניתן הדבר להאמר]¹³ על כן נראה, שלדעת הרי"ף השיעור האמור במשנה זו הוא שיעור משקל ולא שיעור נפח, ואין הרי"ף חולק כלל על האומרים שהמדידה היא בחיטים, אלא שכיון שהשיעור הוא במשקל ואין הבדל בין משקל החיטים למשקל הקמח הנטחן מהם, וכל מי שאופה לחם יש בידו הקמח לשקול אותו, ואולי לא היו בידו החטים, נוח יותר לנקוב את המשקל בקמח. לגבי המשקל הסגולי של גרגיר חטה, יתכן שהוא שווה לשל מים, אלא שכשמכנסים הרבה גרגרים יחד נוצר רווח ביניהם, ולכן משקל חיטה במצבור הוא רק $\frac{21}{27}$ ממשקל המים, כפי שכתב הרמב"ם בראשון לעדיות. מכל מקום, המשנה, כשהיא משתמשת בשמות הנפחים כמנוח

(בשר"ת או"ח קכ"ז) רק 0.510. 11. שו"ת הגאונים זכרון לראשונים (הרכבי) סי' רס"ח (הובאו הדברים גם בערך-מילין סוף ערך ביצה ובהקדמת שיעורי-תורה סוף העמוד השני), זה לשון התשובה: "ושש' כמה שיעור גרוגרת הגסה וגרוגרת בינונית וכן זית גדול וזית קטן וזית בינוני. הרי אילו שיעורין ואין יהי שיעור לשיעור. ואם תאמר במשקל לא פירשו רבותינו משקל, ולא דיקדק הקב"ה עמנו במשקל וכל אחד ואחד בעשותו לפי דעתו הרי יצא ידי חובתו. ואין צריך ללמוד שיעור מאחר דתנן [כלים פ"ז מ"ו] ר' יהודה אומ' מביא גדולה שבגדולות וקטנה שבקטנות ונותן לתוך המים וחולק את המים אמ' ר' יוסי מי מודיעני אי זו היא גדולה שבגדולות ואי זו היא קטנה שבקטנות אלא הכל לפי דעתו שלרואה". 12. ואולי זאת כוונת המגן-אברהם או"ח פ"א ס"ק ב', כמה שכתב לגבי פפא. 13. במנחת-חנוך, מצוה ש"ג, כתוב, ששיעור כדאי-אכילת-פרס האמור לגבי הצטרפות חצאי שיעור מהמאכלים לשיעור שלם, נמדד בכל מאכל לפי הזמן הדרוש לאכילת פרס מאותו מאכל עצמו. לפיכך הוא חולק על מה שכתוב במשנה-למלך, פ"ג מהלכות ברכות, לענין שתיית קפה.

שאל למשקל – סובר הרי"ף, שהחשבון נעשה לפי משקל המים. השימוש במונחי הנפח לתיאור משקל נמצא בחז"ל הרבה פעמים, ביניהם במאמר המובא ברש"י על הו"ק, לפי יכל כל אחד מהמרגלים לשאת מפירות א"י משא של משקל 40 סאה ללא עזרה. בפרקים הבאים יובאו עוד דברים שיש בהם בכדי לחזק את פירושו בדעת הרי"ף.

פרק ק"ג

הריצב"ג

הריצב"ג הביא בהלכות קדוש, את דברי רב הילאי גאון, לפיהם שיעור הביצה [מן היין] — $16\frac{2}{3}$ זוזים מזוזי בגדאד, ולפי אותו חשבון כתב בהלכות פסח בשם רס"ג, ששיעור עיסת מצה (עומר) הוא 720 זוז, ולפי זה מוכרחים לומר, שהוא סובר, שגם שיעור עיסת מצה נמדד במשקל ולא בנפח. כך מבין את דבריו גם הרב בשש"ת שליט"א. לפי אותו חשבון שכתב ריצב"ג בשיעור הביצה, כתב גם רבו, רבי שמואל הנגיד¹ בשיעור הרביעית לקדוש: "וכמה שיעור רביעית הכי אסכימו רבנן בתראי דהוי משקל כ"ה זוז במשקל זוזים שנוהגים עכשו בבבל שקורי" להם כספים כיל שהן במשקל שלנו ל"ה זוז והיינו כיצה ומחצה".

פרק ק"ד

שמות נפח מושאלים למשקל

שיעור הקב שבו מודדים מזון שתי סעודות לעירוב, למתנות עניים ולמזון האשה¹, אינו מתייחס רק לפת. במשנה בפאה² מוזכרים מאכלים שונים ושיעוריהם, ואמרו בגמרא³, שאותם שיעורים אמורים גם לגבי עירוב. בין המאכלים המוזכרים, מוזכר גם קב גרוגרות או מנה דבילה, ומסתבר שמדובר באותו קב. כאן מצאנו מפורשות, שיש מן הראשונים הסוברים שקב זה אינו שיעור של נפח, אלא שיעור משקל. זה לשון השיטה מקובצת:⁴

"וקב גרוגרות או מנה דבילה. יש אומרים משקל קב אחד מגרוגרות דהיינו תאנים יבשים או משקל מנה דבילה דהיינו ככרות שעושין מן התאנים בעודן לחים וכתב ר"מ הלוי ז"ל ונראים הדברים שהדבילה היתה נעשית כימיהם מתאנים טובים [צ"ל טובות] ושמןות יותר משאר תאנים לפיכך פיתחו שיעורן משיעור הגרוגרות דנמכרים במדה והדבילה במשקל וכי קתני גבי גרוגרות במדת קב קאמר ואם אין לו בעירו גרוגרות ולא

דרך לשתות מעט מעט, ואין שותים שיעור ברכה תוך כדי אכילת פרס. דאין לברך ברכה אחרונה [וכן פסק גם החיד"א בעבודת הקודש]. לפי הפוסקים כבעל משנה למלך, ג"כ, אין הדבר ניתן להאמר, וצ"ע. 14. במדבר י"ג, כ"ג.

1. הובאו דבריו בספר העתים, הלכות קדוש ונר, סימן קמ"א (עמוד 187 בהוצאת מקיצי נרדמים, קראקא – תרס"ג).

1. כתובות ס"ד. 2. פאה פרק ח' משנה ה'. 3. עירובין כ"ט. 4. שיטה מקובצת כתובות ס"ד.

דבילה פוסק לעומתן פירות ממקום אחר, כלומר ממקום אחר במדה זו מפירות אחרים המצויים בעיר¹.

לפי מה שכתבנו, תהיה דעת הרי"ף כדעה הראשונה המובאת בשיטה מקובצת, לפיה קב האמור בשיעורים אלו הוא משקל ולא נפח.

ועדיין צריך עיון בדבר, כאשר המשנה משתמשת במונחי הנפח עבור משקלות, לפי מה עושים את ההשוואה. במה שכתבנו, הנחנו, ששיעור משקל הוא משקל המים הממלאים את הנפח בעל אותו שם. כך נהוג בימינו כאשר מערכת המשקלות מבוססת על משקל המים. הקילוגרם נחשב למשקל המים שנפחם ליטר, והגרם הוא משקל המים הממלא סנטימטר מעוקב הנקרא גם מיליליטר. מה שכתבנו התאים למה שכתוב ברי"ף, אבל ללא דברי הרי"ף יכולנו לחשוב גם שההשוואה נעשית לפי פירות אחרים. יכולנו לחשוב, שההשוואה נעשית לפי משקל הביצה, והיינו אומרים, שמשקל רבע הקב שוה למשקל שש ביצים, וכן יכולנו גם לעשות את ההשוואה לפי גרוגרות, ולומר שרבע הקב (המשקל) שוה למשקל 18 גרוגרות. יש גם מקום לחשוב, שהשיעורים האמורים לגבי סעודה, אמנם מקורם בנפח, אלא שהנפח הזה צריך להיות מלא וצפוף בתכלית מה שיכול להיות במאכלים, ומאחר וקלות הקמח והחיטה במצבור נובעת מחללים בין הגרגרים, או שבתוך הגרגרים עצמם הצפיפות אינה מלאה, ויש חטים ושעורות צפופים ובעלי משקל רב ליחידת נפח, ויש בלתי צפופים [ובודאי שלגבי מתנות עניים ומזונות אשה אין אומרים, שלא הקפידו אלא על נפח הקמח, והרי אף בין חיתין לשעורות או בין שעורות יפות לרעות הבדילו בשיעוריהן¹], לכן היה מקום לומר, שמשערין בפרי הצפוף ביותר, וצריכים אנו לדעת במה שיערו חכמים.

כך אנו מוצאים בפירוש בכפ"פ⁵, שלגבי מזונות אשה שיער את החיטה באותו חשבון משקל ליחידת נפח כמו את הגרוגרות (400 דינר לקב), אף שאת השמן [שאנו ניתן לדחיסה] האמור באותו ענין הוא משער לפי חשבון 26 דרהם לרביעית כפי ששיערו הרמב"ם בהקדמתו למסכת מנחות⁶.

פרק ק"ה

הרטל של הירושלמי והגאונים

הגאון רב יהונתן עליאטבערג ז"ל מביא בספרו, דרכי הוראה¹, את דברי הירושלמי בסוגית מזונות אשה:² "אמר רבי מנא מנה וארבע³ ריטלין". אותו דבר כתוב בירושלמי גם בסוגית הסעודות של מתנות עניים⁴, אלא ששם הגרסא: "אמר רבי מנא תניא ארבע ליטרין". בפניימשה כפיאה כתוב, שריטלין וליטרין הם היינו הך, וכי גם בפאה יש לגרוס מנה ולא

5. כפ"פ פרק ט"ו (דף ס"ג) ד"ה דינר של תורה. 6. ובדף ס"ז, ד"ה נמצא שרביעית לוג, הוא מביא את המשקל שכתב הרמב"ם לשיעור חלה, ומוסיף: "ובממונא לעי' גבי דין המשקה [צ"ל המשרה] אשתו הלכנו בשיטת רבי יונה" (לרבי יונה הוא מיחס את השיעור הגדול של 100 דינרים לקב — ראה פרק ק'). נראה שבעל הכפ"פ מבדיל בין שיעורי הקמח והחטה האמורים כדיני מזונות לבין השיעורים האמורים כדיני המצוות.

1. דרכי הוראה בחלק פריטי המדות והשעורים — שיעורי המדות אות ו' (דף ל"ב בראש עמוד ג').
2. ירושלמי כתובות פ"ה הל' ט'. 3. צ"ל 'מנה ארבע' או 'מנה הוא ארבע'. 4. ירושלמי פאה פ"ח הל' ד'.

תניא. הרב עליאסבערג כותב, שרבי מנא סבור, שלא יתכן שתאנים מיובשות לגרורות – יהיה שיעורן קב [שמשקלו, לפי מה שכתב הרי"ף – 400 דרהם-כיל, שהם כ-2.78 מנים]. בעוד שתאנים הנדחסות לכזר דבילה – שיעורן רק מנה אחד. לכן אומר רבי מנא, שהמנה האמור כאן אינו המנה בן 100 דינרים, האמור בכל מקום, אלא מנה גדול, השווה ל-4 ריטלין או ליטרין. לדעתו ירושלמי זה הוא המקור למה שכתב רש"י⁵ שליטרא היא לוג. הירושלמי רצה להשוות מנה דבילה לקב גרורות, ולכן עשה את המנה כאן ל-4 ליטרין. הקב שווה ל-4 לוגין, ואם כן, הלוג שווה לליטרא. עד כאן תמצית דבריו. בעקבות הירושלמי, השתמשו הרבה מהגאונים במונח 'ליטרא' או 'רטל' כשם נרדף לרבע-הקב, כשדברו על שיעור שתי סעודות או שיעור הכזר והפרס. כך כתב בעל השאלות⁶ לגבי שיעור שתי סעודות, רב האי גאון לגבי שהיית כדור-אכילת-פרס בבית המנוגע⁷ ורבנו חננאל לגבי כל הדינים האמורים באותה משנה בעירובין⁸. ועדיין הדברים צריכים עיון, כי בכדי להשוות קב ל-4 ליטרין, לפי מה שכתב הרי"ף, שהקב הוא 400 זוז-כיל, והם כ-278 דינר, נצטרך לומר, שהליטרא-רטל של הירושלמי שווה לכ-70 דינר, ובשום מקום לא מצאנו ליטרא כזאת. ובירושלמי, בעשירי מתרומות, כתוב, שהליטרא – מאה זין, וכן כתב רש"י בבכורות⁹, שהליטרא היא מנה, כלומר 100 דינרים, ולמעלה כתבנו, שהיתה גם ליטרא של 96 דינר, והבאנו את דברי רגמ"ה, לפיהם ליטרא ירק שאמרו, היא בת 96 דינר. לפי שיעור 100 דינרים לליטרא יצא לקב, שהוא 4 ליטראות – 400 דינר [ולפי 96 דינר לליטרא יצא – 384 לקב], ולא 400 זוז-כיל כמו שכתוב לפנינו ברי"ף.

פרק ק"ו

הנוסח המקורי ברי"ף

הדברים שכתבנו בשם הרי"ף, הם הדברים שצוה הרי"ף לכתוב בספרו לאחר שחזר בו מדבריו הקודמים. הנוסח המקורי מובא בספר העתים¹, והוא:

"וכתב הגאון ר' יצחק בהלכות דיליה הלכך כד הויין שמונה סעודות בקב והקב יש בו ארבע מאות זוז גדולים שהן ארבע מאות דינרים נמצא הקב ארבע ריטלין כל ליטרא² מאה זוז שהן מאה דינרין והמאה דינרין הן במשקל של ערביים שהיא א"ל קרוא"ן קמ"ד זוז כייל והן ליטרא הויין שתי סעודות ליטרא קמח ובכל סעודה חצי ליטרא קמח".

ובסימן שאחריו כותב בעל ספר העתים:

"בחר הכי חזינן תשובה לגאון ר' יצחק דהדר ביה מהאי מימרא דכתב בהלכות". בתשובה, שתמציתה מובאת בספר העתים, מצוה הרי"ף למחוק את הנוסח הנ"ל ולכתוב במקום המחק את הדברים כפי שהם מופיעים בספרי הרי"ף שלפנינו, כפי שהבאנו את דבריו למעלה³.

5. רש"י עירובין דף כ"ט עמוד א' ד"ה עוכלא. 6. שאלות דרב אחאי גאון – פרשת בשלח.
7. יובאו דבריו בפרק ק"י. 8. יובאו דבריו לקמן בפרק ק"ז. 9. בכורות דף ג' סוף עמוד א' ד"ה ליטרין.

1. ספר-העתים סימן ע"ה בהלכות עירובי-תחומין (עמוד 91 בהוצאת מקיצי-נרדמים, קראקא – תרס"ג).
2. ליטרין וריטלין משמשים פעמים רבות בערבוביית כתבי הראשונים. 3. ובשו"ת הרי"ף, שהודפסו

שיטה זו של הרי"ף מתאימה מאד לירושלמי כפי שהבנו אותו בפרק הקודם. הקב הוא 4 ריטלין של 100 דינרין, וקב (משקל) גרוגרות שוה בדיוק למנה דבילה. כשכמנה כאן יש להבין — 4 ריטלין, כמו שכתוב בירושלמי.

מלבד מה שבדרך זו משתווה קב הגרוגרות למנה דבילה בת 4 ריטלין, היתה לרי"ף סיבה נוספת לחשוב שהריטלין של הירושלמי הם של 144 זוזי כייל כמו אלו של אל-קירואן. הוא מצא בפירוש רבו, רבינו חננאל, שכתב שהקב שוה ל-4 רטלין, ואף שרבונו חננאל — כל דבריו דברי קבלה³, ובפרט כאן, שכתב בפירוש בסוף הסוגיא, שפירושו מקובל, מכל מקום, חשב הרי"ף, שאף שהרטל הנזכר הועתק מרכותיו בכבל, שהעתיקוהו מהירושלמי, מכל מקום, אם איתא שאינו שוה לרטל המקומי, היה לרבונו חננאל לפרש זאת, או לפחות להגיד לתלמידיו בעל-פה. ואף שבלי ספק ראה הרי"ף, שהרבה מן הגאונים מוסרים את שיעוריהם לפי חשבון 400 דרהם לקב, יתכן שמצא בדברי גאוני ספרד שכתבו שאלו הזוזים הם זוזים גדולים, כמו שכתב רב יהודה אבן-תיבון בתרגומו⁴. לפי מה שכתב הרב בעל שש"ת שליט"א שאת המהדורה הראשונה כתב הרי"ף באלקירואן, והביא ראייה ממה שלא הזכיר בה את זוזי ספרד, נראה שלאחר שבא לספרד, ראה ששם קוראים לזוזים-כייל — זוזים-גדולים, להבדילם מהזוזים הספרדיים הקטנים מהם, ואולי אף מצא שם איזו תשובה מרבונו חננאל או מגאון אחר, שכתב בפירוש לאנשי ספרד, שהרטלין האמורים אינם של אלקירואן, אלא של 100 זוזי-כיל.

סביר מאד להניח, שחזרתו של הרי"ף נובעת בעיקר מהדרך שבה הבין את דברי רבותיו ולא מכוונה לחלוק עליהם בדברים שעיקרם הקבלה⁵. משנוכח הרי"ף שהרטל האמור אינו של אל-קירואן, נאלץ לדחוק גם את הירושלמי ולפרש את הרטל של הירושלמי כשוה לכ-70 דינר⁶, אף שליטרא כזאת לא נמצאת בשום מקום אחר בכתבי חז"ל. מכל מקום, בדעת הרי"ף לפני חזרתו, ניתן להאמר, שחשב את נפח הקב לאותו נפח שחשבו לאחר חזרתו, אלא שלפני חזרתו חשב שכשחזר השתמשו בכטויי נפח לתיאור משקל, עשו את החשבון לפי משקל הגרוגרות, ואפשר שהן שוקלות פי 1.44 ממשקל המים, ולאחר חזרתו החליט שהחשבון נעשה לפי משקל המים.

לראשונה עם הסכמת החיד"א משנת תקמ"א, כתוב בתשובה שי"ב: "יטול [לשחופי מבואות] שתי סעודות שהם שני שלישי ליטרא של קמח במשקל", ואם גם ליטרא זו היא של קמ"ד זוזי כייל, יהיו שני שלישי רק צ"ו זוזי כייל, וזה עוד פחות אפילו ממאת הזוזים כייל שבנוסחה המתוקנת שצוה הרי"ף לכתוב בהלכותיו, וצ"ע. 3. רא"ש סוף פרק ו' משבועות (ועיין פלפולא-חריפתא שם אות ח') וסוף פרק ראשון מנדה (וראה מעדניי"ט שם אות ט'), וכן כתוב גם במשנה-ברורה, בביאור-הלכה סימן תקפ"ו סעיף ט'. 4. הובאו דבריו למעלה, פרק ק"ב הערה 8. 5. אין כונתי לומר, שהשיעור מקובל איש מפי איש, עד שלא יתכן שתהיה מחלוקת בזה. כונתי רק לומר, שהשיעורים שכתב הרי"ף, המחושבים לפי 400 זוזי, גדולים או קטנים, לקב, מבוססים על קבלת רבותיו, כפי שניתן לראות מהשוואת דבריו לדברי רבונו חננאל וכו', וכפי מה שניתן לראות מכך שבכלל הזכיר זוזים, והסביר שהם דינרים, והרי יכל לכתוב שהקב יש בו 400 דינרים, ולמה האריך לכתוב "ארבע מאות זוזי גדולים שהם ארבע מאות דינרים", אלא ודאי, 400 זוזי הם דברי רבותיו, והיתר — ביאור דבריהם, ובהתחלה חשב שהתכונו לזוזים גדולים דהיינו דינרים, ואח"כ מחק גדולים וכתב כיל. 6. אפשר גם להניח את הרטל של הירושלמי על 100 זוזי תלמודיים ולומר, שמנה דבילה בת 4 ריטלין כאלו אמנם גדול מקב גרוגרות, שאינו אלא 4 ריטלין קטנים של אל-קירואן, כפי שחשב הרי"ף לאחר חזרתו, ואף על פי כן נותנים לאשה מנה דבילה או קב גרוגרות, כי הגרוגרות הן מיובשות והדבילה עשויה מתאנים בעודן לחות כפי שכתבנו בפרק ק"ד בשם השיטה-מקובצת, ולכן צריך משקל הדבילה להיות כבד ממשקל הגרוגרות, כי המים שהוצאו אינם נחשבים למזון. הלכנו כאן בעקבות פניימשה שחקן את הגרסא בירושלמי בפאה (ראה לעיל, פרק ק"ה) להתאימה לכתוב בירושלמי בכתובות. אפשר, כמובן, גם ההיפך, ואז יצא במקום מנה ד' ריטלין, תנא ד' ריטלין, ונצטרך לדון

רהע

פרק ק"ז לשון רבנו חננאל

כתב הרב בעל שש"ת שליט"א, שהנוסחה הראשונה של הרי"ף מבוססת על דברי רבנו חננאל, אשר בכל הסוגיא¹ מבאר דששה ביצים הוא רטל ונרצונו לומר שר"ח ככל הסוגיא כותב רטל עבור 1/4 הקב במקום לכתוב 6 ביצים, לא שרבנו חננאל כותב ש-6 ביצים הם רטל, כי ר"ח אינו מזכיר כאן ביצים כלל, וגם הרי"ף אינו מזכיר ביצים בכל הסוגיא כאן, ומשקל הביצים מוזכר כאן רק ע"י רבנו ניסים גאון. ובאמת זה מפליא מאד, שרבנו חננאל, וכן בעל השאלות², לאחר שמשוים את הסאה ל-24 רטל, חדלים מלהשתמש בביאורם במונחים המקובלים במשנה ומשתמשים ברטלים, ואין זה כלל דרך המפרשים, אשר כשרצונו לפרש מונח שבמשנה, מפרשים אותו פעם אחת וחוזרים להשתמש במונחים שבמשנה ובתלמוד, וכל שכן כאן. שלדעת הרב בעל שש"ת אין הרטל זהה ממש לרבע קב, אלא רק משקלו בקירוב. גם זה מחזק את הדעה, שהסאה והקב האמורים כאן במשנה, אינם (לדעת ר"ח ובעל השאלות) כלל הסאה והקב הרגילים, שהם מידות נפח, אלא שם מושאל ליחידת משקל, ועל כן בורחים הגאונים הנ"ל מלהשתמש במונחים אלו לתיאור משקל ומשתמשים במקומו במונח רטל. שבמקרה זה זהה לחלוטין לרבע קב-המשקל.

גם מה שאמרו בסוטה: 'אדם שאין בו אלא רביעית דם'³ יתכן שלדעת רבנו חננאל הוא משקל ולא נפח, שהרי הביאו בשמו בתוס': "פר"ח הוא דם הצלול שממנו משתית הלב"⁴ אין בו אלא משקל כ"ה סלעים שהיא רביעית הלוג", וכן הביא בעל הערוך⁴, אלא שלא הזכיר את רבנו חננאל, ובמקום סלעים כתב כספים. וכתב הרב בעל שיעורין-של-תורה, שיתכן שצריך להגיה את דברי התוס', או שעל כל פנים כוונתם לדינרין. לעומת זאת, בעל הערוך-השלם הגיה להפך, גם בערוך כתב סלעים, ובהערה ציין לרע"א בגליון הש"ס, שמדובר בסלעי הגליל⁵,

לאיזה חלק במשנה מתייחס תנא זה. אפשר שרצונו לומר, שהקב האמור במשנה הוא 4 ריטלין, כך יתאימו דברי הירושלמי לדברי הפוסקים שלא הזכירו, שהמנה דבילה האמור כאן גדול מכל מנה רגיל של 100 זוז. הקב ישאר 4 ריטלין, אלא ששוב נאלץ לומר שמשקל כל רטל כזה הוא של 100 זוז כייל ולא זוזי הש"ס. מנה דבילה לא רק שלא יהיה כבד מקב גרוגרות, אף שהדבילה עשויה מתאנים לחות, אלא הרבה יותר קל ממנו, ונצטרך לומר כמו הרמ"ה המובא בשמ"ק, שהבאנו בפרק ק"ד, שהדבילה עשויה מתאנים משוכחות יותר, ולכן די במנה דבילה כתחליף לקב גרוגרות. לעומת כל מה שכתבנו, הרי שלפי הגר"א בביאורו לירושלמי (פאה פ"ח הל' ד'), זה לשונו: פ' אירק קאי דקתני התם ליטרא מייתי הך דקתני ד' ליטרין) מתייחס התנא לליטרא ירק הכתוב במשנה, וחולק על המשנה, כלומר, לדעתו צריך לתת 4 ליטראות ירק במקום ליטרא. דברי הגר"א אינם מתנגדים למה שכתבנו בדעת הרי"ף, שכן כל נפח הדם בגוף הוא כ-6-8 אחוז ממשקל הגוף. ערוך בתחילת ע' רבע נפח ולא שיעור משקל, ויתכן שגם הוא יודה, שבדעת הרי"ף צריך לפרש כפי שפירשנו.

1. עירובין פב: 2. שאלות דרב אחאי גאון פרשת בשלח. 3. סוטה ה. לפי גרסת התוספות. לפינוי בגמרא כתוב: אלא רביעית אחת. 3א. פרופ' יהושע לייבוויץ' היו"ר כתב לי, שהוא משער שהכוונה לכמות הדם שבחדר השמאלי של הלב, אשר הלב משלח בכל התכווצות, ואמר לי, שכמות זו שווה ל-60-80 סמ"ק. לדברי הרופאים, משקל סנטימטר מעוקב אחד דם הוא כ-1.06 גרם, ואם כן, משקל הדם המשתלח בכל פעימה הוא 63-84 גרם. סך כל נפח הדם בגוף הוא כ-6-8 אחוז ממשקל הגוף. 4. ערוך בתחילת ע' רבע קמא. 5. והרב בשש"ת (סימן ב' אות ח') חושב, שדברי רע"א דחוקים, ואולי סבור רע"א שמה שאמר רבנו חננאל, שהדם הצלול שממנו משתית הלב - משקלו 25 סלעים, הועתק על ידו מספרי רפואה עתיקים, שנכתבו בגליל או במקום אחר שסלעיו היו שוים לסלעי הגליל. והרב דב טרייוויש, שהיה ראש בית-דין בוילנא בימי הגר"א הביא בספרו, רביד-הזהב, בפרשת כיתשא בשם ספר עיר-מקלט של רב דוד מלידא (פרשת כ"י תשא) שכתב: "מצאתי בשם רבינו חננאל ז"ל שקלתי במופת רביעית דם של אדם אשר שיעורו חז"ל שהנשמה

שמשקלם חצי מסלעי יהודה⁶, ושהדברים מתאימים לירושלמי בתרומות⁷, לפיו הלוג שוקל 200 זוז [של יהודה⁸, שהם 400 מזוזי הגליל], שהם 100 סלעים של הגליל. כך תהיה רביעית הלוג — 25 סלעים⁹, ולקמן נבאר, שגם המידות המוזכרות במשנה זו שבתרומות, הן משקל ולא נפח. יתכן גם שדברי ר"ח נכתבו במקורם בערבית בתשובה, ומתרגם אחד תרגם דרהם ככספים, וחברו תרגם — סלע שהוא, לדעתו, הכנוי העברי המתאים למטבע הכסף

תלוי בו היא משקל כ"ה סלעים ומשקל השקל שבתורה הוא סלע נמצא מחצית השקל הוא חצי סלע וכשתחלוק רביעית הדם על חצאי סלעים יהיו חמשים סלעים והלכה היא כבית הילל שתרומה בינונית הוא אחד מחמישים נמצא חצי סלע הוא התרומה מרביעית הדם שהוא חיתו של אדם. וזהו התרומה הנזכר במחצית השקל כתיב לכפר על נפשותיכם והבן. (הערתו מעיר-מקלט דפוס דיהרן-פארט — ת"ן. הנוסח שכרביד-הזהב מקוצר, וכן במקום 'היא משקל כ"ה סלעים', כתוב בו: 'והוא משקל כ"ה סלעים'), והוא תמם, לשם מה בכלל היה צורך בשקילה, והרי משנה מפורשת היא בפרק י' דתרומות כל גרב וכו', אלא שבנגוד לרוצים ללמוד מכך, שרבנו חננאל, מגדיל את הלוג, הוא רוצה ללמוד מכך להקטין את השקל כדעת בעל היראים, שכתב שה' סלעים של בן הם דבר מועט. פליאת בעל רביד-הזהב על הצורך בשקילה רבנו חננאל, אינה צריכה להיות קשה כל כך גם לטעמו. גם אם נסמך על הדברים הללו שנמצאו משם רבנו חננאל, הרי בעיר-מקלט לא מצויין כלל, עד היכן לשון רבינו חננאל, ועד היכן לשון הספר המביא את דברי רבנו חננאל, והיכן מתחילים דברי בעל עיר-מקלט עצמו, ומדבריו לא ברור כלל, אם מטרת השקילה היתה קביעת המשקל של רביעית דם, או שהיה זקוק לדם במשקל זה לאיזה מופת אחר שאינו מפורש שם (או שבעל עיר-מקלט לא העתיק, להיותו בלתי חשוב לדרוש שלו), ובדרך אגב הודיענו שהוא 25 סלעים או כספים (לדעת המגיהים בתוספות ל-25 כספים, או מפרשים שהכוונה לדינרים או לכספים, צריך גם כאן להגיה או לפרש כך), ויתכן שהמילים 'היא משקל כ"ה סלעים', הן תוספת של הספר שבו נמצא בעל עיר-מקלט את הדברים בשם רבנו חננאל, ובעל הספר פירש כך על פי התוספות בסוטה. אילו היתה הכוונה לומר, ששקל נפח של רביעית דם ומצאו 25 סלעים, היה צריך להיות כתוב 'ומצאתי משקל כ"ה סלעים', לא 'היא משקל כ"ה סלעים', שמשמעה שהיא מאמר מוסגר לבאר שהרביעית כאן — פירושה משקל כ"ה סלעים. ויתכן שגם המילים 'שיעורו חז"ל שהנשמה תלוייה בו' אינם מדברי רבנו חננאל, אלא פירוש לדבריו לצורך הדרוש המובא בעיר-מקלט. גם עלשון הערוך והתוספות נראה, שדברי רבנו חננאל אינם מבוססים על שקילת דם שנפחו רביעית, שהרי אמרו בשמו: 'אין בו אלא משקל כ"ה סלעים' (או כספים) שהיא רביעית הלוג, משמע, שרצונו לומר, שמאחר וידוע שמשקל הדם הצלול הוא 25 סלעים או כספים, ומאחר ומשקל זה שווה למשקל רביעית הלוג, הרי ששיעור זה מתאים למה שאמרו בגמרא. מכל מקום אנו רואים, שלדעת בעל רביד-הזהב זה דבר פשוט, שכ"ה הסלעים המובאים בתוספות בשם רבנו חננאל — הם סלעי הגליל. מדברי רביד-הזהב בהמשך דבריו כאן ובפרשת קורח מוכח שהוא חושב את סלעי הגליל לסלעים סתם של כל התלמוד, שהם אלו שמהם נותנים מחצית השקל, ובהם פודים את הבן, אבל מדברי הגמרא והפוסקים לא משמע כך, ראה הערה 8 לקמן. גם דרשת החתם סופר לפרשת שקלים שנת תקצ"ג בהערכת רב נפתלי יוסף שטען ז"ל (בוקאווינא — תרפ"ט, יצא לאור מחדש על ידי מכון להוצאת ספרים וחקר כתבי יד ע"ש החתם-סופר, ירושלים — תשל"ד) מבוססת על השוואת הסלעים שבתוספות בסוטה לשקלים שמהם נתנו מחצית השקל, אבל מה שכתוב שם בדרשה לפרשת משפטים-שקלים שנת תקפ"ו בשם ספר עירי-מקלט פרשת כי תשא, שלפי רבינו חננאל רביעית דם שוקל חצי סלע (דרשה זו הודפסה גם באוסף דרשות החתם סופר על התורה הנקרא "ספר תורת משה מהדורה רביעית", בודאפשט — תרפ"ח, פרשת משפטים, ואם עבר יצא) לא נמצא שם בספר עירי-מקלט, גם לא יכול להיות כדבר הזה, וכנראה תלמיד טועה כתב את הדרשה. ⁶ משנה בחולין, ראש פרק ראשית-הגז, וכן משמעות המשנה בפ"י מתרומות. ⁷ ירושלמי תרומות פרק י' הלכה ה'. ⁸ סלעי יהודה והגליל והיחס ביניהם מוזכרים במשנה בראש פרק י"א מחולין, הגמרא שם מקישה ומקשה מהשיעורים שנאמרו במשנה בסלעי יהודה על שיעורים שנאמרו בסלעים סתם. מכאן שסלעי יהודה הם הסלעים סתם של כל התלמוד. גם הרמב"ם הביא את מה שכתוב במשנה זו בסלעי יהודה, תוך השמטת יהודה, וכתב סלעים בסתם. וכן סתם גם מרן בשלחן-ערוך יו"ד סימן של"ג. אבל ראה לקמן הערה 6 לפרק קי"ד. ⁹ גם בחותם-השני, סימן קצ"ז (בטור החמישי בהוצאה המתוארת בהערה 6 לפרק מ"ו), פירש את דברי רבנו חננאל בדרך זו והוסיף, שסלעים אלו של הגליל הם סלעי מדינה, שהיו $\frac{1}{8}$ מהסלעים הצוריים שמהם נותנים לפדין הבן [זה שלא לדעת הרמב"ם, שכתב בפ"ג מהלכות חובל ומוזק על סלעי מדינה: "שהיה בכל סלע חצי דינר כסף ושלשת דינרים ומחצה נחושת"], כך שמשקלם הכולל שווה לשל סלעים צוריים. כך יצא לו, שרביעית הדם שעליה מדבר רבנו חננאל שוקלת $\frac{3}{8}$ סלעים צוריים, והלוג — $\frac{12}{2}$ סלעים צוריים, שהם 50 דינרים צוריים.

הגדול ביותר של המדינה. איך שלא יהיה, כיון שבסלעי יהודה, שהם הסלעים הנפוצים¹⁰ בתלמוד ודאי שלא מדובר, הרי כיון שלא התוספות ולא הערוך לא פירשו באלו כספים או סלעים מדובר, וכספים סתם אין להם כל משמעות, אלא כשברור לקורא שמדובר בכספים מקומיים, וכיון שבעלי התוס' לא חיו במדינות ערביות, ובמקומם לא היו מהלכים לכספים של רבנו חננאל [ובאיטליה, מקום מושבו של בעל הערוך, אינני יודע מה היה שם משקל הכספים], וכן לא מצינו משהו מהראשונים שיקרא לדינרים התלמודיים כספים¹¹, ובודאי לא כספים סתם — מסתבר שעיקר מה שרצו בעלי התוס' והערוך להשמיענו בהביאם את משקל הדם שכתב ר"ח הוא, שהרביעית כאן היא משקל ולא נפח. אבל יותר נראה, שעיקר חידושו של רבנו חננאל הוא בכך, שלדעתו רביעית הדם הנזכרת כאן אינה כפי שפירש רש"י, אותה רביעית הנזכרת במקומות אחרים ככמות הדם המזערית המאפשרת חיי אנוש, ובפחות ממנה לא נקרא דם מן המת נפש-מת, ואינו מטמא באהל. על רביעית דם זו אמרו בתוספתא, שהיא שיעור הדם שבכל גופו של אדם קטן בתחילת בריתו¹², ובבגרותו כמות הדם שבו גדולה פי כמה. ולצורך הקל וחומר המובא בגמרא, היתה הגמרא צריכה לשער בכל דמו העכשוי של אדם מבוגר, שמדותיו ממוצעות או גדולות, ולא בכמות הדם, שהיה לתינוק קטן בתחילת בריתו, ואם הרביעית כאן היא אותה רביעית, יהיו דברי הגמרא מנוסחים שלא בדקדוק¹³. ומפני שרבנו חננאל, לא רצה לומר, שדברי הגמרא מנוסחים שלא בדקדוק, פירש שמדובר כאן בכמות הדם הקשורה ללב, שהוא מקור גסות הרוח, שבה דנה כאן הגמרא.

בהמשך דבריו (בראש הטור התשיעי) כתב, שמשקל 25 סלעי מדינה [היינו כ-47 גרם]. הוא חושב שם את הסלע הצורי ל'לוט' ואת סלע המדינה לשמינית מכך. במשקל הלוט אינו מדייק, וכתוב שמשנתה (מעט) ממקום למקום, אבל נראה, שהלוטים שלו הם בערך 15 גרם] — נפחו קטן הן ממה שאמרו רביעית של תורה אצבעים וכו' והן ממה שהם אמרו, שהוא ביצה ומחצה. "והרי עינינו רואות דגם ביצה אחד נמדד בשיעור טפי למראות עינינו" [הח"ס בסימן קכ"ז באר"ח, בשטף קריאתו את דברי בעל חו"ה השני, הבין כאילו רצונו לומר, שאצבעים על אצבעים וכו' שאמרו, אינו עולה אפילו לביצה אחת, וכתב שדברי חו"ה השני תמוהים], ובהמשך כתב, שלפי מה שכתב הרמב"ם, ששקל מים ומצאם כ"ז דרהם, יהיו המים ששקל הרמב"ם כבדים יותר משליש מלגאו [ממה שהוא מיחס למשקל הדם שקבע רבנו חננאל וממה שהוא רוצה שם ליחס לשיעורי מהרי"ו והגהת יש"נוחלין]. על פירוש זה יקשה מה שהבאנו בהערה 8 מהגמרא בראשית-הגו המשוה את סלעי יהודה ולא סלעי הגליל לסלעים סתם האמורים בברייתא ובדברי רב. נצטרך לפי פירוש זה לדחוק ולומר, שאף שהברייתא מדברת בסתם, אין כוונתה למה שבכל מקום מובאים סלעים בסתם. וברמב"ם שהבאנו בהערה הנ"ל, ודאי שאין לדחוק כך, ונצטרך לומר, שרבנו חננאל חולק על הרמב"ם גם בזאת. ¹⁰ היינו אם לא נפרש כמו החו"ה השני שהובא בהערה הקודמת, שר"ח מדבר בסלעי הגליל, ושהם הסלעי מדינה של כל הש"ס, או כריכיה-הזהב המובא לעיל בהערה 5, החושב את סלעי הגליל לסלעים סתם. ¹¹ גם בערבית, 'דרהם', לא זכור לי משהו מהראשונים שיכתוב כך בסתם על זוהי התלמוד. אבל רנ"ג כתב שהרובע ק' דרהם, כמו שהביא משמו ריא"ע, וכפי הנראה הרי"ף בנוסחה הראשונה הבין שכוונתו לזווים גדולים, והמתרגם של ספר המפתח תרגם דרהם לכספים. ועיין מה שכתבנו בשיטת הרי"ף וריא"ע ורנ"ג. יש שאנו מוצאים בראשונים שמוש בכטוי כסף או כספים לחיבור כסף מדינה, כשיש צורך להבדיל בין כסף מדינה לכסף צורי. ¹² תוספתא אהלות פרק ג' הל' ב': "אבא שאול אומר רביעית תחלת דמו של קטן" ובתוספתא כלים ב"ק פרק א' הל' ב': "ורביעית מן המת למה אמרו רביעית לפי שכל עובר תחלת ברייתו יש בו רביעית דם". וכתב הרמב"ם בפירושו המשנה אהלות פרק ב' משנה ב': "ועם היות אלו השיעורים ג"כ הם מן השיעורים שהם הלכה למשה מסיני ושמו זה כמו טעם אמרו שהמעט שיהיה באדם מדם בתחלת ברייתו רביעית". התוספתא דאהלות מובאת גם בפירוש הר"ש שם ובפירוש הרע"ב שם משנה ה', ובתור"ט שם, וכן בהשגות הראב"ד פרק ד' מהלכות טומאת-מת הלכה י"ג. לא ברור לאיזה שלב קוראת הברייתא 'תחלת ברייתו'. בכדי להשוות את שתי הברייתות, נראה שמדובר בשלב, שבו יכול לעבור לצאת ולחיות, וב'קטן' יתכן שיש להבין ילוד או עובר שהוא קטן משאר בני גילו. ¹³ וכך נצטרך לפרש גם בשבת קכ"ט, אם לא נפרש גם שם, שהחשש הוא, פן יוציאו לו כל כך הרבה דם עד שהחלק היוצא ללב מהדם שנשאר יהיה רק רביעית.

אם נרצה לומר, שהרביעית כאן היא שיעור נפח גם לדעת רבנו חננאל, ונרצה לומר שהסלעים או הכספים הנזכרים הם אותם כספים ש-25 מהם הם משקל הרביעית לדעת הגאונים – נצטרך לומר ששיעור 25 כספים לרביעית דם, שכתב רבנו חננאל, הוא קצת שלא בצמצום, שהרי הדם – משקלו כ-6% יותר ממשקל המים, ואם רביעית מים – משקלה 25 כספים, תהיה רביעית דם יותר מ-26 כספים.

פרק ק"ח

דקדוק בלשון הראשונים

לפי מה שכתבנו, שלדעת הרי"ף, כמו לדעה הראשונה המובאת בשיטה מקובצת שהבאנו למעלה, שיעור ב' סעודות נמדד במשקל ולא בנפח, מדויקים היטב דברי הרמב"ם, שכתב בפירושו המשנה:¹

"והנותן שיעור חלה בשיעור המשקלים טועה ומקום טעותו גלוי מאד אלא אם נתן זה בקרוב במין רמוז אליו".

ראה איך דקדק לעשות לטועים רק את הקוצבים שיעור חלה במשקל, ולא כתב כן על הרי"ף ודעימיה, הקוצבים שיעור ב' סעודות ואכילת פרס במשקל, ואינם רומזים כלל על מין ידוע, ואף אם נאמר שהרי"ף מתכוון רק לקמח, הרי לא כתב "קמח-מצרים", כפי שכתב הרמב"ם, וכבר הראינו שמשקל הקמחים אינו שוה. אם לא נפרש כמו שפירשנו, יהיו ה"טועים" הרי"ף, ורבנו חננאל, רבנו האי גאון בהקדמתו לסדר טהרות, וכן בעל השאלות, אשר אמרו עליו שאף אחד לא מצא כל טעות בספרו.² כמו כן יהיו בין ה"טועים" גם הרבה מן הפוסקים המאוחרים, שהמשיכו לשער שיעור ב' סעודות במשקל בלי לדקדק בסוג הקמח או החיטה אף לאחר שראו את דברי הרמב"ם. ולפי דברינו, אף שהרמב"ם סובר שגם ב' סעודות משערים בנפח ולא במשקל, בכל זאת אינו חושב את שיטת הרי"ף והשאלות לטעות אלא לשיטה.

פרק ק"ט

ראשונים שהעתיקו את דברי הרי"ף בנוסחאתם הראשונה

כפי הנראה, לא היה ספר הלכות הרי"ף כפי שתוקן לאחר חזרתו של הרי"ף, מצוי בידי כל הראשונים¹, והיו מהראשונים שהעתיקו את דברי הרי"ף בנוסחאתם הראשונה. הכפ"פ²

1. פירוש המשניות חלה פ"ב מ"ו. 2. הראב"ד בספר הקבלה, בסוף ד"ה הדור השני (לסדר הגאונים): "וחבר שאלות שלו מכל מצוות האמורות בתורה והספר מצוי בידינו עד היום וכל הבאים אחריו בדקוהו ופששו בו ושמענו שעד היום לא נמצא בו שום טעות בעולם". דבריו הועתקו גם בספר יוחסין.

1. ראה מה שכתוב בחזון-איש או"ח סימן י"ג סוף אות א': "והירו' לא היה בידי הראשונים ז"ל בקביעות מפני העניות שלא היו כתבי היד מצויים הרבה ומפני שאר סיבות ואילו ראו רבותינו את הירוש' היו מפרשים כן את הסוגיא". 2. כפ"פ פרק ט"ז. 3. ערך דינר ערבא. 4. מדרש שכל טוב פ' בשלח. 5. וראיתי

מביא את דברי הרי"ף בנוסחא הראשונה, וכבר כתב עליו בעל ערך-מילין³, לאחר שהביא את דברי הכפ"פ: "וראיתי כי הנוסחא אשר נודמנה להכפ"פ לאו מתוקנת היא", והביא את דברי ספר העתים על חזרתו של הרי"ף. גם דברי מדרש-שכל-טוב⁴, שהרב בעל שש"ת מביאו כחולק על שיעורי הרמב"ם, אינם אלא העתק מדברי הרי"ף בגרסתו הראשונה, ואילו היה רואה את הנוסחא המתוקנת לא היה מעתיק את הגרסא הראשונה.⁵

באוצר-הגאונים⁶ מובאת תשובת גאון, לא נודע מי כתבה ומתי נכתבה, ואולם הקטע שנביא מתוכה מובא גם במאמר-על-המידות-והמשקלות של רב יוסף ׳ עקנין (ראה תחילת הערה 2 לפרק ל"ג), שחי בימי הרמב"ם, ואם כן, מסתבר שנכתב לפני כן. בתשובה זו, הכתובה ערבית, כתוב:

"ואמא שתי סעודות פחדהא רטל דקיק באלבגדאדי אלדי' הו קמ"ד דרהם כיל. ואמא כגורגרת פהי חבהתי' ומקדארהא ג'ז מן י"ח מן הדי' אלשתי סעודות אלמדכורה". ובמאמר-על-המידות-והמשקלות של ריא"ע מובא קטע זה בתרגום עברי:

"אכן שיעור שתי סעודות ליט' קמח במשקל הבבלי שהוא קמ"ד דרהם [כי"ל] ואמנם גרורות הם פרי תאנה ושיעורה חלק אחד משמנה [עשר] מאלו שתי סעודות הנזכרות". נראה שהשוואת שתי סעודות ל-144 דרהם כי"ל מבוססת גם היא על הנוסחא הראשונה של הרי"ף, ומה שכתב שהוא שוה לרטל של בגדאד, כונתו למה שכתב בעל השאלות, ששתי הסעודות הן ליטרא, ומפרש הגאון המשיב, כי הליטרא שבה השתמש בעל השאלות היא הרטל שהיה בשימוש בבגדאד בימי בעל השאלות, ומאחר וגם דברי הרי"ף מבוססים במקורם על דברי השאלות, צריך לומר שגם הליטרא של השאלות היא של 144 דרהם-כיל. ובתשובה זו צריך עיון אם ידיעה זו, שבעל השאלות התכנן לרטל זה, ושהרטל של בגדאד הוא אמנם 144 דרהם כיל, מקורה בנוסחא הראשונה של הרי"ף ובהשוואת הרטל של רבנו חננאל (של אל-קירואן) לרטל של בעל השאלות, או שהיו למשיב גם מקורות אחרים. שאלה זו צריכה לעיון בפרט מפני שמלבד מה שכתוב כאן, לא מצאנו בשום מקום רטל או ליטרא בגדאדי בן 144 דרהם-כיל. אדרבה, בתשובת רב שרירא גאון המובאת בשערי-תשובה⁷, מפורש:

"תשעה קבין שיעור כ"ז ליטרין במדת בבל", וכל ליטרא מ"ג אוקיא' [ושליש], עיסת חלה ע"ב אוקיאות. שיעור כוס של ברכה [=רביעית הלוג] שתי אוקיאות ומחצה". השיעור של 72 אוקיאות לעיסת חלה מובא בשם גאוני בבל גם בספר האשכול⁸, ושם

במדרש-שכל-טוב פ' וירא, שכתב: "קמח סתם הוא התבואה הנטחנת ולא נתנפית, סלת לאחר שנפרשה מן הפסולת ואין בה סובין. וכך רמז לה שתקח ג' סאין קמח ומהן תפרוש [צ"ל תפריש] סאה סלת". ואילו כתב כאן רק ששתי סעודות נעשות מליטרא קמח, ושהליטרא הזאת היא של קמ"ד [וזה] כייל מבלי לכתוב בסתם שהקב יש לו ת' זוזין גדולים. היה אולי מקום לומר שמליטרא קמח, כפי שהוא נטחן, מוציאים פחות מליטרא קמח נקי הראוי לאפיה, ואף אם העני אוכל פתו בלוסה ואינו מנפה, מכל מקום אולי אפשר היה לומר, שהפסולת אינה מן החשבון. 6. אוצ"ה עירובין פ"ח סימן מ"ט [וכעת ראיתי ב"מפתח השאלות ותשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה" בעריכת פרופ' מנחם אלון, ירושלים – תשמ"א, ערך מידות ושיעורים בעמוד 31, שהביא תשובה זו (בתרגום עברי) ברשימת תשובות הרי"ף, ואינו יודע מנין לו זאת. גם שאלתי ולא השיב לי. מכל מקום היא מתאימה לשיטת הרי"ף לפני חזרתו]. 7. שערי-תשובה הוצאת מכון הרמב"ם, פייטסבורג – תש"ו, סימן שכ"ו. התשובה מובאת גם בתשובות-הגאונים, ליק – תרכ"ד, סימן צ"ו, אלא ששם חסר שיעור חלה, וכתוב רק: "תשעה קבין שיעור כ"ז ליטרין במדת בבל וכל ליטרא מ"ג אוקיאות. שיעור כוס של ברכה שני אוקיאות ומחצה", ובסוף תשובה צ"ה שם כתוב: "מיהו שיעור הבצים והפירות תלו אותן בדעתו של רואה. ולמדת בכל [צ"ל בכל] שיעור חלה הן ע"ב אוקיאות". 8. כך מכנים הגאונים את בגדאד, וראה שכן תרגם ריא"ע בתחילת הקטע שהבאנו בשמו, את "אלבגדאדי" הכתוב בתשובת הגאונים. 9. הובאו

מפורש שאוקיות אלה הן של 10 זוז כייל. שיעור זה לחלה, וכן השיעור של $2\frac{1}{2}$ אוקיות לרביעית, מתאימים לשיעור שכתבו הגאונים לרביעית, שהוא 25 דרהם כייל, כשנחשוב 10 דרהם לאוקיא. עיסת חלה יוצאת, לפי זה, ל-720 דרהם [נכמו שכתב רס"ג¹⁰ עבור משקל שיעור החלה], שהם 72 אוקיות. ט' קבין יהיו 360 אוקיות אשר, לפי $13\frac{1}{3}$ אוקיות לרטל, יהיו כ"ז רטל¹¹. אבל אם הרטל של בכל הוא 144 דרהם-כיל, תהיה האוקיה, שהיא החלק ה- $13\frac{1}{3}$ שלה, 10.8 דרהם-כיל, שיעור הרביעית — 27 דרהם-כיל [שהם כ- $28\frac{1}{8}$ מדרהמי מצרים או 28.75 דינר], ושיעור חלה — 777.6 דרהם-כיל. שיעורים אלו לרביעית ולחלה לא מצאנו בדברי הגאונים¹².

החוקר סוביייר¹² מביא טבלה של משקלות רטל בערים שונות, שחבר מר-אליה, ההגמון של נציבין. לדבריו היה הרטל של בגדאד 90 מתקאל, אותם משה מר-אליה ל- $128\frac{4}{7}$ דרהם. לדבריו, היה רטל זה כמו כל יתר הרטלים, מחולק ל-12 אוקיות, וזה מוכחש מדברי הגאונים, אלא אם כן נאמר ש-13 או $13\frac{1}{3}$ האוקיות, שמיחסת תשובת רב שרירא גאון לרטל של בגדד, אינן אוקיות של בגדאד, והרי יתכן שהתשובה נכתבה לאיזו קהילה, בה היה הרטל של בגדאד שווה ל-13 או $13\frac{1}{3}$ מהאוקיות הנהוגות באותה קהילה. כך אמנם מסתבר יותר מאשר להניח שבבגדאד היתה שיטת מדידה המחולקת בצורה כה משונה. גם הכפ"פ¹³ כותב שכל הליטרין מחולקים ל-12 אוקיות, ואף שהוא מתיחס רק לליטרין של "ארץ כנען, מצרים וסוריא", נראה שכן היה בכל הארצות הערביות. גם בשאילתות שהבאנו מחולקת הליטרא ל-12 אונקיות. בהערה מביא סוביייר מקור נוסף, לפיו היה הרטל הבגדאדי שווה ל-130 דרהם¹⁴. זה יותר מתאים לתשובת רב שרירא, ביחוד אם לא נגיה ל- $13\frac{1}{3}$, אלא נניח את מספר האוקיות ברטל על 13. במקום זאת נוכל להגיה את משקל הט' קבין ל-27.69 או כ"ז רטל וז' עשיריות, במקום כ"ז רטל.

רב שרירא גאון עושה את חשבון המשקל בלי להבדיל בין חשבון שיעור חלה הנמדד בקמח ובין שיעור כוס של ברכה הנמדד ביין, ובין ט' קבין מים. נצטרך לומר, או שהוא סבור,

דבריו לעיל בפרק ק"ב הערה 6. 10. בסדרור, בברכות המצוות (ע' ק"א במהדורת מקיצינרדמים — תש"א) הוא כותב: "ומן עגן עגינא יכון דיקה [וזן] תש"כ דרהמא והו מקדאר עומר לגלגלת פיגב אן יכרז... ואמא אל'מדפועה אלי אלכהן פמקדארהא ג'ז מן כ"ד מן אלדקנין [יכון וזנהא ל' דרהמא דיק]. תרגום דבריו: "והלש עיסה שיהיה קמחה [משקל] תש"כ דרהמים, והוא שיעור עמר לגלגלת, צריך להפריש... והניתן לכהן — שיעורו חלק אחד מל"ד מן הקמח]. דהיינו משקל ל' דרהם". וכן כתב שם בהלכות פסח (ע' קל"ד): "ולא יגזו ללעגאן אן יזיד עלי תש"כ דרהמא דיק... ולא ינקץ מן תש"כ דרהמא לילא ימנעה מצות חלה". תרגום דבריו: "ואסור ללש להוסיף על תש"כ דרהם קמח... ולא ימעט מן תש"כ דרהם כדי שלא תחסר ממנו מצות חלה". ומהרי"ץ גיאת, לאחר שכתב בהלכות פסחים (מאה-שערים חלק ב' ע' צ"ד בדפוס פירטה — תרכ"א), ששיעור עסה לפסח הוא "מ"ג ביצים ושליש [צ"ל וחומש] וכל ביצה ומחצה משקל ל"ה בכספ" שלנו ומר רב הא"י אמ' כי חמשת רבעים [צפוריים] ועוד קרובים למשקל ז' מאות כסף או יותר בכספ" של בכל", כתב: "אמר מר רב סעדיה, שיעור עסה בפסח עד כדי עומר לגלגלת דהיינו ז' מאות וכ' זוז בזוזים שלהם ואין מוסיפין שמה בא לידי חמוץ ומחמץ אבל פוחתין ויפטר לה מחלה". שיעור זה מובא כשיטה גם בכלבו סי' פ"ט וכריטב"א (פסחים מ"ח), ולפי הגהת הרב בעל שיעור-מקוה (עמוד כ"ב), גם בעשרה-מאמרות שבספר העטור, הלכות מצה ומרור, אבל בשבולי-הלקט (סימן רי"ב) כתוב בשם בעל הדברות — תש"ג, ולא תש"ך. 11. כך מבין זאת הרב בעל שיעור-מקוה בעמוד כ"א [וכך כתב גם בשיעורי-תורה ע' קס"ב], והובאו דבריו בשש"ת סימן ב' אות ה' ד"ה וראית. 12. עכשיו הראה לי הרב אריה כרמל שליט"א, שגם מפירוש ר"י בן מלכי-צדק, המודפס בשולי הגליון בש"ס דפוס וילנא, על המשנה פאה פרק ח' משנה ה', יוצא לרביעית 18.75 דינר. לכאורה נראה מכך, שחשב את הליטרא הבגדאדית, שבתשובה זו, ל-100 דינר או 144 דרהם-כיל. 12. בדורא"ס כרך IX מהסדרה החדשה" (שנת 1877) עמוד 296. 13. כפ"פ פרק ט"ז, (הוצאת ברלין דף ס"ה: ד"ה לאחר שידעת). 14. שם, הערה 3. מקור זה מוסר שהי בבגדד 2 רטלים: 1 של 1200 דרהם, והשני — של

שגם שיעור חלה משערים במשקל ולא כנפח, או כמו שסבור הרב בעל שיעורי מקוה, שכיוון שלא כתב "משקל" תש"ך ז"ל או "משקל" ע"ב אוקיות יש לומר, דהכונה דכלי המחזיק ע"ב אוקיות מים זהו כלי למלאותו קמח, או שהיה מנהגם למדוד גם קמח בכלי מדה של אוקיה, אשר משקל המים שהיא מכילה היא אוקיה.

לאחר השלמת פרק זה בדקתי כתבי יד של מאמרו של ריא"ע ומצאתי שאכן הדברים שהבאנו – משמו של הרי"ף הם, וכך הנוסח בכתב היד: "אכן שיעור ב' סעודות א"כ" ¹⁵ אמר רבינו יצחק הרב אלפאסי ז"ל שיעור שתי סעודות ליט' קמח" ¹⁶ וכו', ולפי ש'שיעור ב' סעודות' כתוב פעמים, פעם אחר אכן ופעם אחר ז"ל, עפה עין המדפיס מהראשון לשני ודלג על המילים שביניהם.

פרק ק"י

ר"י אבן-עקנין ורבנו האי גאון

א. גם מסדור הפרקים במאמר על המדות והמשקלות של ר"י אבן עקנין מוכח, שלדעתו שיעור שתי הסעודות משוער במשקל ולא כנפח, וכפי שכבר כתבנו בדעת הרי"ף. בהקדמת המאמר כתוב: "יחלקנום לששה פרקים: הפרק הראשון במטבעות, הפרק השני במשקלות, [הפרק השלישי במדות] ¹ הפרק הרביעי באמות, הפרק החמישי בשמות חלקי הזמנים, הפרק הששי בשמות הפסק תחומיהן". והנה בפרק השני דן המחבר במשקל המנים, בשיעור חלה, בשיעור ב' סעודות, ובגורגורות, ששתי סעודות הן 18 מהן, ובסיום הפרק ב' שיעור היות שבה ישוערו השיעורין אמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית וכן אמרו רז"ל בביצה לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית".

בפרק השלישי דן המחבר ביחס שבין מדות הנפח השונות ובין המדות הצפוריות לירושלמיות ולמדבריות, במספר האצבעות שבהן משערי רביעית-של-תורה ולוג ובשיעור המקוה. הרי שמוכח מסדר דבריו, שהוא סבור, שמזון שתי סעודות, ואף שיעור חלה ³, נמדדים במשקל ולא במדות נפח, ורק הדברים הנמנים בפרק השלישי כגון רביעית-של-תורה ושיעורי-מקוה, נמדדים כנפח.

130 דרהם. ¹⁵ תיבות אלה (א"כ) – איני יודע פירושם כאן. ¹⁶ הצטוט הוא כמו שהעתקתי בזמנו, בספריה הלאומית, ממיקרופילם של כתב-יד לונדון.

1. כלומר מידות נפח. למידות אורך מוקדש הפרק הרביעי. ² הממוסגר כאן נמצא בכתבי היד וחסר במודפס בקובץ המתואר בהערה 1 לפרק ל"ד, משם העתקתי, בדרך כלל מבלי לחקן מכתב-יד. ³ בפרק השלישי העתיק המחבר את יחסי המידות, המוכאות כרי"ף בפרק י' מפסחים ואת מספר הביצים שבכל מידה, מדברי הרי"ף, עם שניים קלים שאפשר ליחסם לטעות המעתיקים. הוא מעתיק את דברי הרי"ף עד שמגיע לשיעור חלה ולא עד בכלל. במקום זאון הוא מעביר את שיעור החלה לפרק ב', הדין במשקלות, וכתוב: "שיעור חלה עומר שהוא עשירית האיפה שהם חל"ב ביצים אמנם הביצים שנשער בהם אמר רבי נסים ז"ל שבכל ביצה וביצה י"ז דרהם פחות שליש יבא במשקל הקב ת' דרהם ובכל לוג ק' ובכל רביעית כ"ה" [נכ"ל]. אף שגם בכתבי היד כתוב כמו בדפוס: אמנם הביצים שנשער בהן אמר רבי נסים ז"ל שיעור חלה עומר שהוא עשירית האיפה שהם חל"ב ביצים שבכל ביצה וביצה י"ז דרהם פחות שליש וכו'. אחר כך הוא ממשיך לכתוב: "אכן שתי סעודות" וכו' כמו שהעתקנו בדבריו למעלה בפרק ק"ט. ובדברי הרי"ף צריך עיון. מדוע כתב שיעור חלה פעמיים: פעם בעירובין פ"ג: ופעם בפסחים ק"ט. ודוחק לומר, שמה שהביא בעירובין לא הביא אלא מפני הסיפא האומרת: "האוכל במדה זו הרי זה כריא ומבורך" וכו'. ואולי לא הוצרך להביא את זה שבעירובין אלא

ב. בפתיחה לסדר טהרות כתב רבנו האי גאון על שיעורי הטומאה. פירושו מודפס בנפרד בהוצאות שונות וכן בש"ס וילנא וכן הוא מובא בערוך⁴.
 בכל המקומות הללו הוא מובא באותו נוסח, המלא שיבושים. מכל מקום נדון בדבריו כפי שהם לפנינו. פעמיים הוא משה רביעית רטל לביצה ומחצה, ופעם הוא משה אכילת פרס לשיעור ט"ו כספים וכ' שלישי כסף פת חטין ולא פת שעורין. יש כתבי יד של הערוך, בהם כתוב ט"ו במקום ט"ו, מה שמתאים לשיעור 4 ביצים לפרס, כפי דעת רבי שמעון⁵, אשר כמוהו פוסק גם בעל הערוך⁶. הרטלים של רב האי גאון, כמו של רבנו חננאל שהבאנו למעלה, מבוססים כנראה על השאלות שהבאנו למעלה ועל הירושלמי בכתובות, אשר מדבריהם יוצא שהלוג שוה לרטל. יתכן גם שדברי רה"ג נכתבו בערבית. בערבית של רה"ג, רטל הוא תרגום מילולי של לגינין, כמו שכתב רה"ג עצמו בפירושו למשנה: "ולגינין פירושו בטיית [=ערבית] רטלי"א".

פרק קי"א

פת ספוגנית משתערת בכמות שהיא

הרבינו לכתוב על כך, ששיעורי הסעודה האמורים במשנה בעירובין בפרק כיצד-משתתפים, וכן שיעורי הפרס וחצי הפרס וכו' המסתעפים משיעורים אלו, נמדדים, לדעת רבים מהגאונים, במשקל ולא בנפח. אף על פי כן, יש צורך להדגיש את אשר החילונו כבר לכתוב למעלה (בסוף פרק ק"ד), כי אין הכרח להבין בכך, ששיעורים אלו נאמרו במקורם כשיעורי משקל. יתכן שאף על פי שהמשנה, לדעת הר"ף, משערת במשקל, בכל זאת השיעורים במקורם – שיעורי נפח הם, אלא שיחד עם שיעור הנפח היתה גם צפיפות תקנית שבה היו נמדדים המצרכים. צפיפות זאת יכלה להיות צפיפות המים או כל צפיפות אחרת, ויתכן גם שלכל מצרך או קבוצת מצרכים יש צפיפות האפיינית לאותו מצרך או קבוצת מצרכים, וכפי הנראה, לגבי קמח סובר הר"ף (לאחר חזרתו), שהצפיפות הקובעת שלו שוה לצפיפות המים.

מבחינה מעשית, לגבי שיעור סעודה, אין הבדל בין מדידה בנפח לאחר שקובעים את הצפיפות הנדרשת, לבין מדידה במשקל. אין הבדל למשל, בין אם הלוקח אומר למוכר מדוד לי ליטר אחד קמח לאחר שדחסת¹ אותו כך, שצפיפותו תהיה קילוגרם אחד לליטר, או שיאמר לו שקול לי ק"ג אחד קמח. השיעור יהיה אחד. אף על פי כן, בין הדברים שהוקשו במשנה לשיעור כבר של מזון שתי סעודות, יהיה הבדל. במזון שתי סעודות, הכמות הקובעת, לדעת הר"ף, היא כמות הקמח בלבד. הוא הדבר המשביע, ויש צורך בשיעור מסוים ממנו

מפני שכתוב בו: "שבעה רבעים קמח ועוד חייבין בחלה שהן שש לירושלמית וחמש לצפורית". והוצרך ללמדנו את היחס בין הצפורית למדברית מפני שבפרק ג' מפסחים הביא את לשון הגמרא (שם מח:): לגבי שיעור העיסה לפסח שהוא ה' רבעים [צפוריים]. 4. ערוך ערך דרס. 5. במשנה בערובין פ"ג. ראה רש"י שם ד"ה חציה לבית המנוגע. 6. ערוך ערך פרס א'. 7. כלים פט"ז משנה ב'. 8. ראה הערה בשולי הפתיחה לרב האי גאון בש"ס דפוס וילנא.

1. ראה מה שכתבנו למעלה בפרק ק"ב, שהצפיפות של קמח תלויה לא רק בדחיסה אלא גם בטיב הטחינה ובאחידותה. אף שהרב בעל שיעורי-תורה ז"ל כותב, שגם בלחיצה לא הצליח להגיע [עם קמח שנלקח מהשוק]

בכדי להגיע לשיעור שביעה. המים² המתוספים אליו בלישה אינם באים בחשבון כלל בשיעור השביעה וכאלו אינם. כך גם כל דבר שאינו נחשב בפני עצמו, המעורב בתוך הקמח, אינו נלקח בחשבון. גם שיעור כד־אכילת־פרס [כלומר הזמן הלוקח לאכול חצי ככר של מזון שתי סעודות] הנמדד בפת חטים בלבד, כלומר, לפי דעת הרי"ף, פת העשויה מחצי שיעור הקמח שממנו מכינים ככר שיספיק לשתי סעודות, נמדד לפי שיעור הקמח בלי להתחשב במים או בכל תוספת אחרת. לעומת זאת, 'חצי חציה' האמורה במשנתנו לגבי פסילת הגויה מלאכול בתרומה, אינה נמדדת בשיעור תזונתי, ואינה נמדדת בקמח בלבד. אין כאן דין של סעודה ושביעה, אלא של כל מה שבשם אוכל יכונה, אף שאינו משביע כלל. ברור שכאן נלקחים בחשבון גם המים שבבצק³, ולא רק המים, אלא מסתבר שאף האויר או החללים הבלתי נראים שבין חלקיקי האוכל, אף שנתנים למעיה ואינם מזינים או משביעים, הריהם חלק מאותו אוכל ונמדדים אתו. הצפיפות הקובעת כאן אינה הצפיפות האפינית לקמח בלבד או לתערובת המאכלים במצבם הלחץ ביותר, אלא למאכל כמות־שהוא עם הברועות הקטנות (הבלתי נראות) שבו, אף שניתן למעכן. כך סרה מכל הגאונים ששיעורו במשקל, קושיית הרב בעל שעורין־של־תורה⁴ ממה שאמרו במשנה לגבי טומאת אוכלין "פת ספוגנית משתערת בכמות שהיא".

במשנה־ברורה⁵ פסק לגבי ברכת המזון כדברי האחרונים, שפת ספוגנית אינה משתערת בכמות שהיא, "דלפי האמת לא אכל כזית", וזה כפי שכתבנו בקטע הקודם. ואף שלגבי כזית מצה פסק שפת ספוגנית משתערת בכמות שהיא⁶, אפשר דסבירא ליה שכזית מצה משתערת כמו ביצה של טומאת אוכלין בכמות שהיא, מה שאין כן בברכת המזון, ששיעורו מדאורייתא בכדי שביעה, ואף שחכמים חייבו לברך גם על שביעה חלקית של כזית, מכל מקום הוא משתער כמו יתר הדברים ששיעורם בכדי שביעה (מזון שתי סעודות לעירוב ולמתנות עניים ולאכילת־פרס), כמו שכתבנו בקטע הקודם. דברי המשנה־ברורה לקוחים משערי־שובה, שכתב כדברים האלה בשם בר"י⁷ בשם זרע־אמת⁸, אלא שנראה, שבעל המשנה־ברורה סובר

לצפיפות המים, מסתבר שאילו טחן בצורה גסה ובלתי אחידה היה מגיע לכך. 2. מים בעין נחשבים למשקים, אבל בכצק ולחם הם בטלין ונעשים חלק מהאוכל. 3. וכן בשר שעמד בגשם, או נתבשל ונתנפח, משתער לגבי טומאת־אוכלין כמות שהוא לאחר שנתנפח (עיין רמב"ם פרק ד' מהלכות טומאת־אוכלין ומשנה עוקצין פ"ב משנה ח' באריכות), אף שלגבי קמח של מזון שתי סעודות ודאי שאין מתחשבים, לפחות לדעת הרי"ף, בשנויים שנגרמו על ידי המים. 4. 'שש"ת סימן כ' אות ה': ומפני קושיא זו הוצרך לפרש בדברי הגאונים, שהמשקל שייחסו למדות הנפח הוא ללא לחץ. 5. מ"ב ראש סימן ר"י. 6. שם, סימן תפ"ו ס"ק ב', ובשערי־הציון שם ס"ק ד' מצויין: "משנה שם והובא במחזה"ש ונראה פשוט דה"ה לענין בהמ"ז בפת ספוגית משתערת בכמות שהיא". אולי נתחלף סדר האותיות שבראשי התיבות, ובמקום בהמ"ז צ"ל הכז"מ, ורצונו לומר, שמה שכתוב במשנה לגבי טומאת אוכלין הוא הדין לגבי הכזית מצה [או שמתוך "שטפא דלישנא" נשתכשש לו לכתוב ברכת המזון במקום כזית מצה וצע"ג]. עיין גם בחזו"א עוקצין סימן ג', שדן באם לגבי ברהמ"ז, מתנות עניים ועירוב, משערין בפת או בקמח או בחטים, ואם יש הבדל בין דינים אלו, ואם מה שאמרו פת ספוגנית וכו' הוא מדאורייתא או מדרבנן, וכו', וגם דבריו צריכים עיון גדול. 7. בברכיי"וסף שם לא מצאתי, והרב יחיאל אברהם זילבר שליט"א (בספרו, ביורו־הלכה, סימן תע"ה) מגיה ל"מחזיק־ברכה", ושם הוא בס"ק ג'. 8. שו"ת זרע־אמת אר"ח ס' כ"ט. השאלה דנה בפת ספוגנית שקורין ביצקות, שהוא עשוי כספוג שנתפח עד שאין האוירים שבו נרגשים בחוש [ממה שדן בבסקריט דוקא, נראה שכפת פשיטא ליה, שאוריה מורגשים, ואי אפשר לשער נפחה בעין]. בסוף דבריו הוא כותב: "ועוד דלענין ברכה אחרונה בעינן דיהנו מעיו בכזית וכאן לא נהנו מעיו בכזית וגדולה מזו חזינו באכל חצי זית והקיא וחזר ואכלו דחייב לענין איסור דהרי נהנה גרונו בכזית לדעת ר"י בפ"ג דחולין דף ק"ג דק"ל כוותיה וכמו שפסק הרמב"ם בפ"ד מהלכות מ"א ע"ש ובברכה אחרונה

כמו הטעם, שכתב בעל זרע-אמת בסוף דבריו⁹, אשר לפי טעם זה יש מקום לחלק בין ברכת-המזון לכזית מצה, אבל לפי הטעם הכתוב בזרע-אמת בראשית דבריו, מה שפת ספוגנית משתערת בכמות שהיא, הוא רק מדרבנן לחומרא¹⁰ בטומאת אוכלים, ופשוט שלדעתו אין הבדל כלל בין ברכת-המזון לבין כזית מצה, ובשניהם אין משערים את הפת בכמות שהיא. לפי הנ"ל, ברור שקשה מאוד לשער בנפח בלבד מבלי לדעת בכמה התנפחה הפת בשעת הלישה וההחמצה (פת ספוגנית היא פת שנעשתה מבצק שהחמיץ כל צרכו¹¹, כמו שהביא הרב בשש"ת¹² בשם רבנו האי גאון על המשנה בעוקצים, ולפי המשנה-ברורה צריך לומר, שהכוונה להודיענו, שאפילו נתנפחה כולי האי, משערים בכמות שהיא, אבל גם במצה יש חללים זעירים, עליהם דן המשנה-ברורה בהלכות פסח). מאחר ויש למעך את החללים ואף את האוירים הבלתי מורגשים, מובן מה שרוב גדולי האחרונים הספרדיים נתנו את שיעורי הנפח לגבי ברכות-הנהנים ושיעור ב' סעודות לעירוב, במשקל¹³ תוך שהם חושבים את

לא משתמיט שום פוסק לאשמועינן דין זה אלא סתמי מילתייהו דאין ברכה אחרונה בפחות מכזית ועכ"ל דה"ט [=ועל כרחק לומר דהיינו טעמא] משום דהכא לענין ברכה אף ר"י מודה לר"ל דהנאת מעיו בעינן ולא סגי בהנאת גרונו כמו לענין איסור כדכתיב ואכלת ושבעת וכ"כ הר"ב פנים מאירות ח"ב סימן כ"ז דבכה"ג דאכל חצי זית והקיא וחזר ואכל אינו מברך ברכה אחרונה עי"ד וא"כ כ"ש כנ"ד דכיון דליא דהנאת גרונו בכזית אלא למראה עינים דודאי אינו מברך ברכה אחרונה כנלע"ד פשוט". דברי הפנים-מאירות המובאים כאן, מובאים גם בברכייסוף (או"ח ריש ר"ח). המחלק בין הכזית לגבי איסורים לבין הכזית לגבי ברכת-המזון לגבי אכל חצי זית והקיא וחזר ואכל חצי זית, וכן בשו"ת ח"ס או"ח קכ"ז ד"ה ואשלם נדרי, המחלק בין כזית מצה לכזית לענין חיוב ברכת-המזון. ראה גם הערה 14 לקמן. (על דברי הח"ס בזה העיר לי ידידי, הרב דוד פריימן שליט"א, את דברי הזרע-אמת הראה לי ידידי, הרב אליהו וייספיש שליט"א, בעל ספר ארבעת-המינים, וכן הראה לי את הסתירה בדברי המ"ב עליה כתבתי בהערה 6, ותודתי נתונה להם). 9. ראה הערה קודמת. בעל משנה-ברורה לא ראה את טעמיו של בעל זרע-אמת, אלא את מה שהובא משמו בשערי-תשובה. 10. כך כתוב גם בחזו"ן עוקצין סימן ג' ס"ק ה', שכתב: "והא דתנן פ"ב דעוקצין מ"ח פת ספוגנית משתערת בכמות שהיא היינו מדרבנן". אבל בסוף ס"ק ד' כתובים דברים הסותרים את דבריו אלה. 11. אולי הכוונה להסביר, איך יתכן פת ספוגנית שיש בה רק חללים בלתי מורגשים והרי בדרך כלל בפת יש המון חללים קטנים שאפשר לראותם אף שקשה לשער מידתם וכן קשה מאוד להבדיל בינם לבין החללים הבלתי נראים המשתערים בכמות שהם. חללים אלו נוצרים כנראה מחמץ בשעת האפיה בעוד שהחמץ בעיסה לפני האפיה מייצר רק חללים בלתי נראים, ולכן כתב רבנו האי גאון, שמדובר בפת שנעשתה מעיסה שכבר החמיצה כל מה שיכולה, ולא נותר חימוץ לשעת האפיה [מיהו צריך לברר אם זה תואם למציאות]. לפי זה לא יתכן דין זה במצה, וצריך לומר, שבעל המשנה-ברורה לא כך הבין את דבריו, אבל המגן-אברהם, שלא דן אלא בחללים הגדולים שבמצה, שיש למעכם, ועל דין פת ספוגנית לא כתב כלל לענין מצה, יתכן שסובר, שלמצה, שהיא בלתי מוחמצת, אין דין זה נוגע כלל. 12. סימן ב' אות ה'. 13. הרב יחיאל אברהם זילבר שליט"א בספרו, ביור-הלכה, או"ח שס"ח — מקורות אות ח', מביא את שיעורי המשקל לעירוב, הכתובים בספר חסד-לאלפים לרב בעל פלא-יועץ, ובספר מזבח-אדמה סי' שס"ז (דף ג'), הובאו דבריו במחזיק-ברכה של החיד"א בקונטרס אחרון ס"ק א', ועוד אחרונים (ראה גם הערה 1 לפרק ס"ב). דבריהם מבוססים על שיעורי הרביעית שכתב הרמב"ם למים, ועל זה הוא מתפלל מאוד. הוא כותב שבדק משקל חלה, ומצא שחלה השוקלת 500 גרם, שאנו מערבים בה, נפחה 3000 צנטימטר מעוקבים, ואם כן משקלה רק ששית ממשקל המים. הוא מסתמך על המשנה בעוקצין [הוא חושב, שהתנפחות החלה נובעת רק מחללים בלתי מורגשים], ולכן מדר את החלה כמות שהיא (ובסימן תע"ה דן בדברי המ"ב שהבאנו לעיל על ברכת-המזון). הוא כותב, שאינו מבין איך אפשר בכלל לשער במשקל, כי לפי נסיונותיו "לא נמצא מקום לשיעור מדויק ע"פ המשקל כלל". חלה [שנקנתה או נאפתה לשבת] מאכדת עד יום ראשון לאחר השבת ממשקלה כ-10% והיא ממשיכה להתיבש ולפול ממשקלה עד לכדי חלק רביעי וחמישי ועד בכלל. הנפח גם כן הולך ומתמעט, אך לא באותו יחס. לפי דברינו צריכים לומר, שהפוסקים הג"ל סבורים, שלגבי עירוב אין פת ספוגנית משתערת כמות שהיא, ובנוסף לכך צריך לומר, שאינם פוסקים כר"ף (לפי שהם חושבים שהרמב"ם חולק על הרי"ף). הסובר שמודדים בקמח ואין מתחשבים במים, אלא סוברים שיש לשער בפת העשויה מקמח ומים, המשתערת במצב של דחיקה לצפיפות המים, ולכן משתערת במשקל המים, ופשוט, שלפי זה, כשהמים

הצפיפות הבלתי נפוצה של הפת לצפיפות המים, ולפי הטעם הראשון שכתב רבי ישמעאל הכהן בזרע-אמת מובנת היטב גם דעתם של אלו שגם לכזית מצה נקבו שיעור במשקל¹⁴. [אולי אף אין צורך למעך את הנקובות הבלתי-נראות, ובמיעוץ החללים הנראים קצת גם כן]

מתאדים הרי נחסר מגוף החלה ומשערים אותה כקטנה יותר. בנוסף למקורות המובאים בספר בירור-הלכה הנ"ל, שיערו שיעור עירוב במשקל הדרהמים גם הרב בעל מזבח-אדמה (נדפס בסאלוניקי בשנת תקל"ז) סימן שס"ו, וכן כתב גם בספרו פרי-האדמה בסוף הלכות ערובין. גם הרב אלישע חאביליו בספרו, פת-לחם (ליוורנו תקנ"ד דף כ"ב עמוד א'), עושה את חשבונו, לענין קביעות סעודה ושיעור הביצים, לפי משקל 18 דרהם לביצה ו-27 דרהם לרביעית. הסיבה לנקיבת המדות במשקל אינה, שהם חושבים שהכביצה והרביעית נמדדות במשקל ולא בנפח, אלא מפני שהם סוברים שיש למדוד את הפת כשהיא לחוצה עד שהגיעה למשקל המים. כך נוכל לראות מפורשות מדברי הרב יהודה סיד בספרו, נר-מצוה, חלק ב' (סאלוניקי תקע"א דף כ"ז טור ג') סימן י"ז (מובא גם בפתח-הדביר סימן ק"צ), ששיער את הלחם ב"מיעוץ-החללים" עד שהגיע לצפיפות השווה לצפיפות המים, וכך הוא כותב:

"ואני הדיוט מדרתי במידה זו [רביעית שהיא ביצה ומחצה] ומצאתי מן העיסה ל"ו דר' ומן הפת ז"ך דר' מפירורין דקין ובמיעוץ החלל וכמ"ש מור"ם בא"ח סי' קפ"ו לענין ירקות וכתב המ"א שם דה"ה אם יש חלל במצה אינו מצטרף יע"ש אך מן המים ומן היין ומן הקמח מצאתי כדברי הרמב"ם הנו' [כ"ז דרהם ליין, כ"ז דר' למים וי"ח דרהם לקמח] בקירוב".

כך נוכל לראות גם מדברי הרב אליעזר פאפו (בעל פלא-יועץ) בספרו, חסד-לאלפים (סאלוניקי תר"א), אשר כסימן קס"ח אות ה' לאחר שכתב, ששיעורי ג' וד' ביצים מפת הבאה בכסנין הם נ"ד וע"ב דרהם, כתב: "והא דמשרינן במשקל היינו כשיש משקל זה בכמות מועט, אבל אם הוא דבר שנאפה יפה והוא קל, כל שיש בו כמות חצי ביצה, לאחר שמעט האויר שבינתיים, מברך אחריו וחשוב כזית, וכן כל שיש כמות ארבעה ביצים, מברך המוציא ובהמ"ז, עיין בית דוד סימן פ"ב [שם כתוב, שמה שכתב הרמב"ם, שמשקל העומר מקמח מצרים הוא 520 דרהם, זה דוקא בקמח, אבל אין לשער לפי אותו חשבון שיעור ג' או ד' ביצים לגבי חיוב ברכה אחרונה על פת הבאה בכסנין, לפי שהפת כבדה הרבה מהקמח, אלא יש לשער לפי נ"ד דרהם לג' ביצים או ע"ב דרהם לד' ביצים, ומאחר ויש מחלוקת אם השיעור הוא ג' או ד' ביצים — על פחות מנ"ד דרהם ודאי שאין לברך, ועל יותר מע"ב מברכים ודאי, משקל זה מניח, שמשקל הפת שווה למשקל המים, השיעורים שכתב, הובא בכרכי יוסף סימן קס"ח, אבל ללא ההקדמה] והווי הטעם שלענין אכילת מצה משערינן במשקל, ולענין אכילת מרור בכמות" [ר"ל בנפח]. כיוצא בדבר כתב גם בסימן ר"י אות י': "בשיעור כזית כבר כתבתי לעיל דאם הוא דבר קל שנאפה יפה לא משערינן במשקל, אלא בכמות חצי ביצה לאחר שימעט האוירים שבינתיים, ואם הוא פת ספוגנין שנתפח עד שאין האוירים שבו נרגשים, האוכל כמות חצי ביצה ממנו אינו מברך, דלפי האמת לא יאכל כזית עד שימעך אותו ויהא בו כחצי ביצה, ולעולם לא יברך ברכה אחרונה עד שיצא הספק מלבו שידע בבירור שאכל כמות חצי ביצה בלי אויר, ואם הוא דבר כבד משער במשקל ט' דרה"מ [למ"ד כזית חצי ביצה] וי"א ר' דרה"מ, [למ"ד כזית שליש ביצה] ויש מי שאומר לא יאכל כ"א פחות מששה או יותר על תשעה". כיוצא בדבר כתב גם הרב בעל בית-דוד (סאלוניקי תק"א) ביו"ד סימן מ"ג, שלא בכל קמח משערים בתק"כ דרה"ם, לפי שיש קמחים כבדים יותר וכבדים פחות, וכן כתב שהסולת כבדה מהקמח [לא הזכיר את מה שכתב הרמב"ם בהקדמה למנחות, ששקל סולת מצרית ומצאה שווה לקמח מצרים, ומשקל שיעור חלה ממנה גדול מתק"כ דרהם]. 14. ראה בספר בירור-הלכה הנ"ל (סימן תע"ה אות ה'), שכתב שכך שיעור כזית מצה בעל ספר כף-החיים הספרדי בס' קס"ח ס"ק מ"ו ובס' תפ"ו ס"ק א', וכן כתוב גם בפתח-הדביר חלק א' סי' ק"צ דף קצ"ו טור ב': "נהגו מימי עולם זקני תורה הללו בעלי תריסין באכילת כזית מצה בליל פסח שבטלו הטונות וקשה להם למדוד באומדנא ולילך לחומרא לאכול יותר מן השיעור לצאת י"ח וע"כ הם שוקלין במשקל כזית מצה תשעה דרהם" [לפי שני זיתים לביצה], וכן כתוב גם בבן-איש"חי (שנה א' פרשת צו אות ל"ד), וכן בארחות-יושר פרק י"א ובפיסה-ללב חלק ג' סי' תע"א ס"ק א'. עוד כתוב בספר בירור-הלכה שם, שהחיד"א, אף על פי שבדברים מסוימים [שיעור פרס לגבי פת הבאה בכסנין] נוקב את השיעור במשקל הדרהמים, הרי שלגבי כזית מצה אינו מזכיר שיעור משקל בשום מקום, ובמחזיק-ברכה סימן תפ"ו ס"ק ב' הוא כותב על דברי הרמ"א המצריך למעך את החללים שבין עלי הירק של המרור: "מהאז משמע דאין משערינן הוית במשקל". החיד"א מוסיף שהוא הדין באיסורים [לגבי ביטול בששים]. גם בכרכי-יוסף, יו"ד ר"א, הוא כותב, שאין משערים מקוה במשקל, וכתב שם בשם רס"ג, שמשערים במידה ולא במשקל. ראוי לציין, שבין המקורות שהחיד"א, במחזיק-ברכה הנ"ל, מצוה לעיין בהם, נמצא הספר זרע-יעקב לרב יעקב נ' נאיים, ליוורנו — תקט"ז, תשובה ס"ח, הסובר שגם לגבי ברכת הנהנין וכזית מצה משערים בכמות שהיא. הוא כותב על מי שרוצה לשער כזית מצה [חצי ביצה] במשקל ט'

אולי אפשר להגיע למשקל המים, וקשה מאוד לאמוד כאשר לוחצים את הפת, אם בכך נמנעו רק החללים הגדולים או אף אלו שאינם נראים¹⁵.

פרק קי"ב

בביאור דברי הרב המגיד

דומה שגם הרב המגיד — זו דעתו, ששיעורי הנפת, שנאמרו בעירובין, נאמרו רק כאשר המדידה נעשית בתנאים ידועים (כגון לחץ ידוע וכדומה) המשפיעים על הצפיפות. זה לשונו בפרק א' מהלכות עירובין:

"דע ששיעורי המשקין והאוכלין הנמדדין לא נתבאר משקלן בתלמוד לפי שאין כל הדברים השווים בכמות שוין במשקל ואע"פ שהן ממין אחד אבל הגאונים דקדקו בזה מדעתם ולקחו הבינוני הנמדד ועלה להם משקלו כשיעור מה שכתבו. ורבינו היה מן המדקדקים והזכיר בפירושו המשנה של מנחות שדקדק במדת החלה כל יכלתו ועלתה לו משקלה כך וכך מקמח מצרים וכמ"ש פ"ו מהלכות בכורים ושאר מתנות כהונה שבגבולין, והיתה כונת הגאונים בזה בהיות נקלה יותר ידיעת המשקל מידיעת המדות.

דרהם: "וטעות הוא שיש מזה שהיא ככודר אבן ואפשר שכמות שליש ביצה ניתכן שאין כוונתו כאן דוקא לשליש, אלא פחות מחצי" ישקול ט' דרהם ולא יצא י"ח מזה. גם לענין ברכת מזון אם ישקול ממנה ט' דרהם ויברך עליה ברכת מזון הרי בירך בטלה, גם בפת סופגני אם ישקול ממנה ח' דרהם לא יברך ב"ה וככמות הרי אכל יותר מכזית ועבר על מצות חכמים שתקנו לברך ב"ה על כמות כזית דהא פת סופגני משתערת כמות שהיא תנן וכמ"ש". הורע"עקב ודאי חולק על הורע"אמת, אבל החיד"א, שבסימן ר"י הביא את דברי הורע"אמת וברין פת הבאה בכסנין שיער במשקל, בעוד שכאן כתב שאין לשער במשקל וצוה לעיין בורע"עקב, נראה שמחלק בין דין ברכות הנהנין לבין כזית מזה ומרור ובטול איסורין, וכמו שכתבנו לישב את הסתירה במשנה-ברורה. 15. ראוי לציין, שהרב בעל שיעורי-תורה כותב בספרו (שיעורי-תורה סוף סימן ב'), שבדק את יחס המשקל לנפח של לחם רך, ורק לאחר שהכניסו "בדוחק עצום לתוך כלי" היה משקלו כמשקל המים של אותו כלי. דומני שבצורה זו שבדק, לכד בתוך הלחם אויר רב, שיצר התנגדות עצומה ללחץ שהפעיל הוא. ואני הקטן לקחתי מעט פת ומעכתיו בין אצבעות ידי עד שנעשה כמין בצק קשה וכשהפלתיו למים שקע מיד [טרם הספיק לספוג מים]. בבצוע נסוי זה יש לשים לב לכך, שבשכבת המים העליונה קיים מתח טבעי, ואם נשכיב את הפת המעוכה כנ"ל, לרוחב על פני המים, לא תשקע. אף שהיא כבדה מן המים, ויש להכניסה למים כשהצד הצר דוקר בקרום העליון של המים, ואז הפת שוקעת כאבן. ניסיתי זאת גם במי מלח עזים [שהביצה צפה עליהם], וגם כאן שקעה הפת המעוכה. לגבי כזית מזה, יש שמדרדו את נפח המצה על ידי טחינתה ומדידת נפח קמח-המצה המתקבל, וגם כאן הלחיצה המלאה אינה אפשרית כנפח גדול מפני לחץ האויר הכבד ומפני קושי קמח המצה, וברור שיש רווחים בין הפירושים, שהרי אינם קוביות הארוזות בצורה היעילה ביותר. משום כך נתקבל אצלם, שנפח המצה הוא כשליש מנפח המים. בכסף-משנה (פ"ה מהלכות-תמידין-ומוספין הלכה ט') מובאים דברי הרלב"ג בפרשת תרומה על לחם הפנים הנאפה מזה, וזה לשונו: "הנה החלה הנעשית משני עשרונים מעשרה טפחים אורך [כשהיא פשוטה] וחמשה טפחים רוחב לא יהיה כי אם שש שמיניות אצבע בקירוב כשהונח שיעור הבצק כשיעור הסולת אשר ממנו נעשה והוא מבואר שהבצק כשיהיה מזה לא יהיה נוסף כמותו על כמות הקמח ואם היה שיהיה נוסף הנה הוא מעט אבל יראה בחוש שכמות הבצק הזה הוא פחות מכמות הקמח ולזה לא יתכן שיהיה עובי אלו החלות כי אם פחות מאצבע ולזאת הסבה תמהנו על הרמב"ם כמה שפירש וקרנותיו ז' שעובי החלה היה ז' אצבעות" [עיין לעיל, הערה 25 לפרק פ"ט, שם ניסיתי ליישב את לשון הרמב"ם]. לפי חשבון זה, מזה האפוייה מקמח שמשקלו $\frac{2}{3}$ גרם לסמ"ק, יהיה משקלה לא פחות מ- $\frac{2}{3}$ גרם לסמ"ק, דהיינו לא פחות מ- $\frac{2}{3}$ ממשקל המים, ואם צריך למעך חללים זעירים, יהיה המשקל גבוה עוד יותר. דברי הכסף-משנה מובאים גם בנורע"כיהודה מהדו"ק חלק או"ח תשובה ל"ח. דברי הרלב"ג מובאים גם בתשב"ץ חלק א' ענין קל"ד. עיין שם.

וכן מפורש בתשובותיהם שזה לא נתבאר בתלמוד אלא שכל אחד מהם שיער לפי דעתו. ואמנם מה שזכר מבאור משקל הליטרא והעוכלא אפשר שיש מזה סמך פ' המוכר את הספינה ויש שם גרסאות חלוקות¹.

ואני בעניי לא זכיתי להבין. מדוע ידיעת המשקל קלה מידיעת המדות¹, אם לא שנאמר, שידיעת המידות דורשת גם ידיעת הלחצים ויתר התנאים שבהם יש למדוד את המצרכים השונים. אלא שנראה מדברי הרב המגיד, שלא בדיוק הצפיפות² היא הקובעת כפי שכתבנו למעלה בדעת הרי"ף וסיעתו, אבל לדעת הרב המגיד אפשר שהלחץ ויתר תנאי המדידה (לא הצפיפות) הם הקובעים, ובאותם תנאים ניתן לקבל צפיפויות שונות במקצת, אף באותו מין, וכפי הנראה, הוא סובר שההפרשים בצפיפות, המתקבלים בתנאי המדידה הנכונים, קטנים מההפרשים המתקבלים על ידי מדידה ללא ידיעת הלחצים [ועוד תנאים המשפיעים על הצפיפות], כך שהסטיה שתתקבל משקילה תהיה קטנה מהסטיה שתתקבל ממדידה לא נכונה. בזאת נוכל להקל את קושיה הרב בעל ערך-מילין³, שהקשה על מה שבהלכות שביתת-עשור⁴ נתן ה"ה את שיעור הכביצה במשקל וכתב על הככותבת:

"וכן דקדקו בשיעורה והעלו שהיא פחותה מכביצה... ומשקל הכביצה [ר"ל הכביצה] לפי מה שכתב רבינו פ' ראשון מהלכות עירובין היא ל"ה ארגינץ ועוד כמו שמבואר למחשב לפי מה שכתבתי שם".

אף שממה שכתב בהלכות-עירובין נראה, שדעתו היא שהעיקר הוא הנפח, ולא כל השוה במשקל שוה בנפח אפילו באותו מין, כפי שכתב ה"ה עצמו. גם בעל ספר החנוף⁵ שיער שיעור זה במשקל⁶, וגם עליו הקשה הרב בעל ערך-מילין. וצריך לומר, שגם הוא סובר כמו שכתבנו.

פרק קי"ג

צורת מדידה מיוחדת לשיעור-חלה

לפי מה שכתבנו בדעת הרב המגיד, צריך להסביר, למה שיעור חלה אינו אלא תק"כ דרהם אף שברור שמה שמשקל הקמח הוא $\frac{2}{3}$ ממשקל המים הוא, לפחות במידה רבה, בגלל החללים שבין גרגרי הקמח, ולפני טחינתם היה משקל החטים באותו נפח כבד יותר [ואילו היינו ממלאים את החללים שבין החטים עצמם היה המשקל כבד עוד יותר]. ונראה שבזה שונה שיעור חלה ויתר השיעורים הנלמדים ממנה או מהמן [עשרון למנחות וכדו'] מכזית וכביצה, שיעיקר השיעורים של כזית וכביצה נאמרו על גוף הדבר המשוער, ואם למשל, יאכל אדם מספר חתיכות עגולות, ודאי נמדוד כל חתיכה בפני עצמה ואח"כ נעשה חשבון אם בסך

1. היינו לגבי הנוזלים, שבהם משער שם הרמב"ם את משקל הנפחים, וכן לגבי הקמח וגרעיני החטה והשעורה הנמדדים במצבור. לגבי גושים, שאינם נוחים למדידה, ודאי קל יותר לשקול אותם מלמדוד את נפחם, אבל את משקלם לא פירשו לנו, לא הרמב"ם ולא הגאונים. ראה גם הערה 11 לפרק ק"ב. 2. אפשר לחלק בין סוגי הצפיפות: הצפיפות הטבעית של כל חלקיק, והיא המשקל הסגולי של החומר, והצפיפות של כלל החלקיקים שבמצבור, המושפעת מהחללים שבין החלקיקים. 3. ע"מ ערך כותבת. 4. ריש פ"ב. 5. מצוה ש"ג. 6. ראה גם שו"ת הרשב"ש סימן רצ"ט, שגם לגבי ביטול איסורין בס' כתב, שמדברי הרא"ה בפי' הלכות נראה, שהוא סובר דעיקר שיעורא הוא במשקל ולא בנפח, והרב בעל זרע-יעקב בסימן ס"ח פליג על הרשב"ש בהכנת דברי הרא"ה.

הכל יש בכולם כזית או כביצה, וודאי שלא נכניסם לכלי שמידתו כזית או כביצה וכשימלאו את הכלי נאמר שיש בהם השיעור המבוקש, אף שהחתיכות עגולות ואינן מאפשרות מגע שלם בין חתיכה לחתיכה, כך שיש חללים ביניהם. לעומת זאת שיעור העומר שבו מדדו את המן, וממנו אנו למדים על שיעור חלה¹, נמדד מלכתחילה בתצבורת ולא בגוף כל חתיכה וחתיכה, וכשהיה כלי, ששיעורו עומר, מלא בקמח, זה הוא השיעור החיב בחלה, אף שצורת גרגירי הקמח היא כזאת, שאינה מאפשרת מגע שלם בין הגרגרים, ומשום כך יש חללים בין כל גרגיר וגרגיר. דבר זה מדוקדק היטב בדברי הרמב"ם², שכתב ששיעור חלה הוא מלא העומר, ולא כתב עומר סתם, ורצונו לומר שקמח הממלא את הכלי ששיעורו עומר, חייב בחלה, אף שאין בגוף הקמח (ללא החללים) עומר. לפי זה ברור שבמלא העומר קמח אין 43 ביצים ולא 86 זיתים (למ"ד כזית חצי ביצה) לגבי דיני אכילה המשתערים בגוף הקמח, ומי שיאכל קמח כשיעור החלק ה-86 משיעור הקמח החייב בחלה, לא יתחייב בברכה אחרונה, ואם הקמח חמץ — לא יהיה חייב כרת בפסח. דין זה אינו תלוי בשאלה אם בפת צריך למעך את החללים או לא, ואפילו נאמר שפת סופגנין משתערת בכמות שהיא לכל דיני התורה ומדאורייתא, הני מילי בדבר גוש, שחלליו משתערים עמו כל שאינן נרגשין, אבל בצירוף של חלקיקים רבים ודאי שיש למדוד כל אחד בפני עצמו ולחשב את סך הכל שלהם. בזה תוסר גם קושיית מנחת-חנוך³, שכתב שהוא נכרך מאוד בדין זה, איך יתכן שאחד יאכל חטים שנתחמצו, בשיעור שהוא קצת פחות מכזית ויהיה פטור מכתת, וחברו יקח את אותה כמות חטים ויטחנם לקמח, שנפחו גדול מנפח החיטה, ויאכלה כשהיא טחונה, ויהיה חייב, אף שלא אכל יותר מחברו, וכן לענין כותבת ביום הכפורים. גם קשית הח"ס⁴ על צורת המדידה של שיעור חלה שכתבו הראשונים, מתישבת בדרך זה. גם את קושיית חק-נתן במנחות ע"ה: על הדעה המובאת ברש"י שם ד"ה וכולן, לפיה כשעושים מעשרון סולת 40 פתיתים, לא יהיה בכל פתית אלא כזית, נתן לישב בדברים אלו.

1. עירובין פ"ג, ב"ה י"ד ש"ד בשם הרא"ש. 2. פ"ו מהלכות בכורים, הל' ט"ו, ובכך מבואר גם לשון הכתוב בשמות ט"ז, ל"ב ול"ג בענין צנצנת המן למשמרת, אלא שצריך עיון בדברי הרמב"ם בפרק א' מהלכות עירובין הל' י"ב, מה רצה לדקדק כשכתב ליטרא האמורה בכל מקום מלא שתי רביעיות, וכבר דקדקו חז"ל במשנה (ערוך א' ג') על מה שאמר הלל 'מלוא הין', ועין בבאורי הגר"א על משנה זו. ואפשר שגם אונקלוס (שמות ל', כ"ד) מאותו טעם הוא שכתב 'מלא הינא', אבל בת"י (שם) צריך עיון למה כתב 'מלי קסטא'. אבל מה שכתב יב"ע ביחזקאל מ"ה, כ"ד: 'מלי הינא' — אפשר שכתב כך לאפוקי מהפירוש המובא ברש"י לפיו אין ההין האמור שם מלא. ומה שהקשה רש"י למה צריך הין שלם לפי מה שכתוב בתורה, חצי ההין [לפר] — יתכן שדעת יב"ע כדעת מאן דאמר, שכל שיעורי הנסכים האמורים בספר יחזקאל ומנין אותן הקרבנות וסדרי העבודה הכתובים שם — כולם מלואים הן ואין נוהגין לדורות, אלא הנביא צוה ופירש כיצד יהיו מקריבין המלואין עם חנוכת המזבח בימי המלך המשיח, וכפי שכתב הרמב"ם בפ"ב מהלכות-מעשה-הקרבנות הל' י"ד. 3. מצוה ל"ב מוסף-השבת אות ח' — מלאכת הטוחן. 4. שו"ת חתם-סופר, אור"ח קכ"ז ד"ה אך תימא גדולה.

רפט

פרק קי"ד שיעורי הירושלמי בתרומות

כתוב במשנה: ¹

"דג טמא שכבשו עם דג טהור כל גרב שהוא מחזיק סאתים אם יש בו משקל עשרה זוז ביהודה שהן חמש סלעים בגליל דג טמא צירו אסור".
בירושלמי ² מבואר, שהדג הטמא בטל ב-960 חלקים טהורים. ובביאור החשבון אמרו שם:

"כמה סאתה עבדא עשרים וארבע לוגין וכמה לוגא עביד תרתין ליטריין וכמה ליטרא עבדא מאה זיניין נמצא כל זין וזין אחת מתשע מאות ושישים".
הזיניין האמורים בירושלמי הם הזוזים האמורים במשנה, וכן כתב הרב בעל הערוך בערך לטר: "וכמה ליטרא עבדא מאה זיניין פי' הוא זין הוא דינר הוא זוז". יש הגורסים אף במשנה זין במקום זוז, וכתוב במלאכת שלמה ³ בשם ר"ש שיריליו, שהכל אחד, ודבריו לכאורה מוכחים, שהרי מפורש במשנה, שהזין או הזוז הנדון הוא חצי מסלע הגליל, וסלע הגליל — מבואר במשנה, בפרק אע"פ ⁴ ובפרק ראשית הגז ⁵, שהוא חצי מסלע יהודה, אשר הגמרא מקישה ומקשה ממנו על סלעים סתם. כך גם הרמב"ם ⁶ והשו"ע ⁷, במקום שהמשנה בפרק ראשית הגז משערת ב-5 סלעי יהודה, משערים הם ב-5 סלעים סתם. הרי שהזין או הזוז המוזכר כאן הוא $\frac{1}{4}$ מסלע תלמודי, ואם כן, הוא הזוז או הדינר התלמודי הידוע.
יש שהקשו ⁸ מכאן על הרמב"ם שכתב, שהרביעית שוקלת מן היין או מן המים $17\frac{1}{2}$ דינר, וא"כ הלוג אינו אלא 70 זוז, ולא 200 זוז כפי שכתוב כאן בירושלמי. קושיא זו אפשר להקשות גם על רש"י ועל כל אותם הגאונים שהבאנו את דבריהם, המשוים לוג לליטרא. אכן בהגהות הגר"א בעירובין ⁹ מגיה הגר"א בדברי רש"י, במקום שהליטרא הוא לוג, שהליטרא חצי לוג. הרב בעל תוס' יו"ט בספרו, מעדניו"ט, על הרא"ש ¹⁰ כתב, שעל שיעור הרמב"ם

1. תרומות פרק י' משנה ח'. 2. ירושלמי שם הלכה ה'. 3. מודפס על המשנה שם במשניות יכין' ובועז. 4. כתובות ס"ד: 5. חולין קל"ה. 6. פ"י מהלכות בְּפֻרְיָם ה' ט"ז. מיהו מלשונו בפירוש המשנה בתרומות נראה, שחושב את סלע הגליל לסלע סתם [וכבר העיר על כך הרב בעל שיעור' בהערה בעמוד קי"ג]. שכן כתב: "ותנא קמא יקול אנה אן כאן אנה אלתכביס מחמל סאתים וכאן כלה דג טהור, ופיה מן דג טמא וזן עשרה דרהם מן דרהם בלאד יהודה אלתי הי חמשה סלעים בגליל. פיתרם צירו. ואן כאן אקל פהו חלאל ובין פי אלתלמוד אן ד'לך ג'ז מן תסע מאיה וסתין וד'לך יבין בעד מא ד'כרוא אן אללוג רטלין, ואלרטל מאיה' זין אלתי הי כ'מסין סלע" [תרגום: ותנא קמא אומר, שאם היה כלי הכבשין משא סאתים והיה כלו דג טהור, ובו מן דג טמא משקל עשרה כספים מכספי ארץ יהודה, אשר הם חמשה סלעים בגליל, צירו אסור, ואם היה קל מזה — מותר, ומבואר בתלמוד שזה חלק מן תשע מאות ושישים, וזה נתבאר אחרי מה שזכרו, שהלוג שני רטלים והרטל מאה זין שהם חמשים סלע]. ובסוף דבריו כתב, שכבר ביאר בפרק האחרון מפאה [פאה פרק ח' משנה ה' ומשנה ז'] את שיעור הסאה והרביעית [כוונתו בזה כנראה, לפרש את הסיפא, לפיה רביעית בטלה בסאתים, וצריך לפרש מה היחס ביניהן] ואת משקל הסלע. הרי שהסלע בן שפ"ד גרעיני שיעור המבואר בפירושו לפאה הוא הסלע הנזכר כאן, והרי הוא סלע הגליל. לפי חשבון זה תהיה הסאה המוזכרת כאן גדולה פי שנים מאשר אם נאמר שזווי יהודה הם זוזים סתם וסלעי הגליל הם חצאי סלעים. מכל מקום, גם אם נאמר, שסלע הגליל הוא $\frac{1}{2}$ מסלע סתם, יצא הלוג על פי משנה זו ל-200 דינר. 7. יו"ד של"ג סעיף י"ג. 8. כעין זה הקשה גם בעל מוסף הערוך ערך לטר. את הקשיא יכל לכאורה להקשות גם על בעל הערוך, אשר בערך רבע כתב, שהרביעית שוקלת 25 כספים, וכן על השיעורים שכתב בעל הערוך בערך דרס. 9. דף כ"ט, ב' הוספות ותקונים בהגהות הגר"א זצ"ל המודפסים בש"ס וילנא בעמוד שלפני הרא"ף: "וליטרא הוא חצי לוג כצ"ל (וכמ"ש בירושלמי פ"י תרומות והביאור הרא"ש שם במתני' ח')", וכן הגיה, שהעובל אחר משמונה בלוג,

יש לסמוך רק לחומרא, בעוד שכאשר החומרא היא בהגדלת השיעורים, יש לנהוג לפי שיעורי הירושלמי, שהם כמעט פי שלושה [או ביתר דיוק — פי 2.857] משיעורי הרמב"ם. המגן אברהם¹¹ ובעקבותיו גם המשנה-ברורה פסקו כדעת בעל התו"ט לגבי משקל ד' קבין של הלכות תפילין, אף שלגבי כל שיעורי הנפח האמורים בתורה כמעט שאין אף אחד מהפוסקים המחמיר כל כך [ולא עוד אלא שלגבי תפילין הגדלת השיעור היא קולא]. דומה, שהמגן אברהם והמשנה-ברורה סבורים, שדברי הירושלמי המובאים במעדני יו"ט מתיחסים למשקלות ולא לנפחים, אף שהירושלמי משתמש בדרך השאלה בשמות הנפחים, ויתכן שהם חושבו, לא לפי משקל המים שבהם, אלא אולי לפי משקל אבני-משקל שנפחם כך, ומשקלם כמעט פי 3 ממשקל המים באותו נפח.

[בשעת הדפסת הספר הראה לי ידידי החכם מוה"ר יהודה לוי שליט"א, שכך כתב בפירושו הר"ש סיריליו, שסאתים שבירושלמי הנ"ל הם משקל. אלו דבריו בירושלמי פאה פרק ו' הל' ה' על המשנה: "העומר שיש בו סאתים. משקל סאתים ושיעור משקלו משמע במס' תרומות ב' בצל שהוא תשעים וששה ליטרין וכל ליטרא מאה זוז והוזו ששה מעין דהוא דרהם וחצי ממלכות תורקייא". דברי הר"ש סיריליו מובאים בשמו גם במלאכת-שלמה, המודפס במשניות, זה לשונו: "העומר שיש בו סאתים. פי' ה' הר"ש שיריליו ז"ל סאתים ר"ל משקל סאתים דהיינו תשעים ושש ליטרין וכל ליטרא מאה זוז והוזו ששה מעין שהוא דרהם וחצי ע"כ".

כדעת המ"א, סובר גם רבנו אליהו מנחם מלונדרש¹². הוא מקשה על הרמב"ם, לפיו, ליטרא זהב שקנסו חכמים את המבזה תלמיד חכם, היא משקל 35 דינר, וזה לפי חשבון מה שאמרו בירושלמי, שהלוג עושה 2 ליטרין והמשקל שכתב הרמב"ם לרביעית הלוג — $17\frac{1}{2}$ דינרין, בעוד שבירושלמי באותו מקום כתוב, שהליטרא עושה מאה זין, דהיינו מאה זוז, שהם מאה דינרין. ועדיין צריך עיון בדבריו האם הוא חולק על הרמב"ם רק במשקלות, וכפי שכתבנו בדברי המ"א, או גם בנפחים.

הרב בעל שש"ת¹³, לאחר שהפך את הזוזים לגרמים לפי השיעור שחשב בעל פלוגתיה, הרב בעל שיעורי-תורה ושיעורי-מקוה, דהיינו לפי 4.8 גרם לזוז, היה קשה בעיניו, שיהיו ראשונים שיחשבו את הלוג לכל כך גדול [960 גרם ללוג או 240 גרם לרביעית], ולכן כתב, שיש לומר, שהמדות האמורות באותה משנה שעליה מוסבים דברי הירושלמי, הן צפוריות¹⁴, ואע"פ שכל מקום שאמרו חז"ל סאה וקב ולוג וכיו"ב לענין שיעורין, היינו מדבריות כמו שהאריך בנודע-ביהודה, מ"ק או"ח סימן ל"ח, מ"מ זה כשהשיעור הוא סאה או לוג וכיו"ב, אבל במשנתנו דתרומות — השיעור הוא א' מתתק"ס, וסאתיים אינם אלא למשל ולדוגמא, ונקטו במדות שהיו נהוגות בזמנם. וכתב הרב, שפירוש זה יעלה יפה עם דעת הצ"ח, המכפיל את שיעורי הביצים.

חשבון זה של הרב, לפיו הלוג של צפורי שוקל 200 זוז, נותן לנו עבור הלוג המדברי $\frac{200}{1.44} = 138\frac{8}{9}$ זוז, כמעט פי שנים מ-70 זוז שיוצא הלוג לפי חשבון הרמב"ם, ואפשר

כמקום בליטרא. 10. מעדני יו"ט ברכות פרק שלישי סימן ל' ס"ק פ'. 11. או"ח סי' מ"א, ויש שבוס במ"א שהעתיק את דברי המעדני יו"ט, ובמקום 25 לטראות של פראג העתיק 25 זקוקים של פראג (ועכשיו יצא לאור ספר מקור-חיים של בעל חות-יאיר, וגם הוא מעיר על כך, אלא שכנראה יש איה שבוס בדברי המקור-חיים ולא הוזכר בו מי זה שעשה את הליטרין לזקוקין). במשנה-ברורה שם כתוב לטראות. 12. הובאו דבריו ומשקלותיו בפרק ל"ח. 13. שש"ת ריש סימן ח'. 14. וכן כתב הרב משה מרדכי הכהן ז"ל בספרו, נתיבים-במדיהם, שנכתב ברוסיה (מכיל הסכמת רב אברהם דב שפירא מקאוונא משנת תרפ"ו) והודפס

שעל חשבון זה סמך הצל"ח לחלוק על הרמב"ם. לפי הצל"ח שיעור חלה הוא כ-2 פינט של פראג, שהם כ-4 ליטר, והמים שהם מחזיקים שוקלים כ-4 ק"ג. הלוג, לפי חשבון זה, מחזיק מהמים כ-556 גרם. הלוג של פראג שוקל כ-15.86 גרם, ואם בעל הצל"ח חשב את הסלע ללוג של פראג, כפי שנראה מדבריו בנודע-ביהודה¹⁴, יהיו 556 הגרם שווים לכ-35.06 סלע, שהם כ-140.23 זוז, קרוב מאוד למה שיוצא מהשוואת הלוג הצפורי ל-200 זוז. גם חשבון זה מוביל למה שכתבנו, שחשבון הרמב"ם אינו אלא חצי מחשבון הצל"ח¹⁵, והרי אילו שמנו את חשבון הרמב"ם על 150 גרם לרביעית ואת הדינר לחלק ה-17/2 מכך, כפי שחושב החזו"א, היה שיעור הירושלמי מגיע לכ-300 גרם לרביעית של תורה, לדעת מי שמבין כך את דברי הירושלמי, גם אם נאמר שהמשנה מתייחסת למידות צפוריות. והרי גם לפי הרב בעל שש"ת זה יותר מדי לכל הדעות.

אבל עיקר הנחתו של הרב, שהלוג בצפורי היה פי 1.44 מהמדברי, אינה ברורה לי. בגמרא בעירובין מצינו יחס כזה רק במידות היבש, שבהן מדדו [או שקלו] תבואה וקמח¹⁵, אבל מניין שגם מידות צירי הדגים הצפוריות היו גדולות באותו שיעור? וכפי הנראה מהירושלמי בפסחים¹⁶, המידות שבהן מדדו שמן דגים בצפורי היו גדולות פי שנים מהמידות המדבריות, שהרי אמרו שם: "אמר רבי חנינא לוגא דאורייתא תומנתא עתיקתא דמוריסא [=שומן דגים]¹⁷ דצפורין", ותומנתא ותומן הוא אותו דבר, כמו שכתב הרשב"ם בפסחים¹⁸, ובבבא-בבא כתב הרשב"ם¹⁹, שתומן הוא שמינית הקב²⁰, הרי ששמינית הקב של שומן הדגים בצפורי היא לוגא דאורייתא, דהיינו רבע קב מדברי. ולפי חשבון זה, אם הלוג של

בירושלים בשנת תש"ט, חלק ג' – נבכיים, אות כ"ה זכ"ו. 14. א. נ"ב מה"ת חו"מ תשובה י"ד.
15. ראה גם שיעורי ציון (להרב בעל שיעורי-תורה) סימן י"ב, שהשיב כך על מה שכתב כאן בשש"ת.
15. ולגבי המדות הירושלמיות מצינו, שעל המנחה האמורה ביחזקאל מ"ו, י"ד: "ששית האפה ושמן שלישית ההין לרס את הסלת", כתב רש"י: "ששית האפה. ירושלמית שהיא [אחד ו] חומש של מדברית והן ב' עשרונים הא' למנחת התמיד וא' לחביתין". כמות השמן הנדרשת למנחת התמיד היא רביעית ההין (שמות כ"ט, מ') וכן למנחת חביתין (מנחות נ"א). סך הכל – חצי הין מדברי. והרי גם אם נאמר שההין הירושלמי גדול מהמדברי בחומש, לא יהיה בשלישיתו יותר משתי חמישיות של הין מדברי. אבל יתכן שדעת רש"י כדעת הרמב"ם בפירוש המשניות (מנחות פרק ג' משנה ג') שרביעית ההין הנדרשת במנחות נ"א. למנחת חביתין (היא המנחה אשר הכהן הגדול היה חייב להביא כל יום) היא תוספת, להציף על הסולת, והפסוק אינו דן אלא בשמן הנכלל עם הסולת, כמו שכתוב כאן: 'לרס את הסולת', וזה לא יהיה אלא לוג לעשרון הסולת של מנחת חביתין, כמו לשאר מנחות היחיד. כך יהיה סך כל השמן הנדרש לבלילת מנחת התמיד ומנחת החביתין – שלישית הין מדברית. הרי שאף שמדת היבש כאן גדולה מהמדברית בחומש, מדת הלח אינה כך. 16. ירושלמי פסחים פ"י הלכה א'. 17. רש"י עבודה-זרה כ"ט: במשנה, ד"ה המוריס. ובמוסף-הערך (ערך מרים): "פי' בל"ר [=בלשון רומי] מלח נתן במים לכבוש דברי מאכל וכפרט נקרא כן מין ציר עשוי מדג כבוש...", וראה גם ערך ערך אמן (קמא). והגר"א באו"ח תמ"ב סעיף א' ד"ה כגון המוריס, לאחר שצוה לעיין ברש"י בע"ז וברא"ש פ' כל שעה, כתב: "וכפ"ב ד"ט ט"ו ב' משמע דנותנים לתוכו קמח". כוונתו למה שאמרו בבבא מציעא דף ט"ו סוף עמוד א': "דגים קטנים מלוחים אין בהם משום כשולי נכרים אמר רב יוסף ואם צלאן נכרי סומך עליהם משום ערובי תבשילין ואי עבדינהו נכרי כסא דהרסנא [מטוגן בשומן קרבי דגים ובקמח -- רש"י] אסור. פשיטא מהו דתימא הרסנא [שומן הדגים -- רש"י] עיקר קמ"ל קמח עיקר". נראה שהגר"א סובר, שהשומן והקמח היו מעורבים בדגים עוד לפני הצליה ושהרסנא ומוריס הם אותו דבר. 18. רשב"ם פסחים ק"ט. ד"ה תמניתא. ובתוס' שם הקשו על דבריו מגרסתם בב"ב צ. אבל לגרסת הרשב"ם (שם בראש הדף), וכך הגרסא לפנינו, אין לקושיהם מקום. אבל דברי הרשב"ם עצמו צריכים עיון, כי בב"ב כתב ש'תומן' שהוא לשון זכר הוא שמינית הקב, ושמנית' שהיא לשון נקבה היא שמינית הלוג. לפי זה תומניתא, שהיא לשון נקבה, צריכה היתה גם היא להיות שמינית הלוג ולא שמינית הקב [ואז יהיו הלוגים הנדונים גדולים עוד יותר]. 19. רשב"ם בב"ב סוף דף פ"ט.
20. ועיין ערך-מילין ע' תמונתא וערך קב טברני (מה שכתב בראש דף ס') וערך שמינית טברנית. גם הוא מבין במנחות האלו בירושלמי בסוגין, שהכונה לחלק השמיני מהקב של אותו מקום, והיינו 1/2 לוג של אותו

צפורי האמור לגבי מידות הדגים ורוטביהם הוא 2 ליטראות, יהיה הלוג המדברי ליטרא אחת, וכמו שכתבו רש"י והגאונים²¹. ולפי דעה זו משקל הליטרא קבוע והלוג והסאה הם שמשותפים ממוצר למוצר וממקום למקום. מאידך הרמב"ם סבור שהליטרא הינה חלק ממערכת המשקלות וכמו שהמשקל הנקרא לוג והמשקל הנקרא סאה גדולים בצפורי מאשר במערכת המדברית, כך גם הליטרא בצפורי²² באותו יחס. וכדי להבין מדוע הלוג הנ"ל – משקלו 200 זוז, מה שנותן 100 זוז למשקל הלוג המדברי, לעומת 70 זוז למשקל המים שבלוג המדברי לפי חשבון הרמב"ם והגאונים, יתכן לומר, שאף שהמשקלות ששמש מושאל ממידות הנפח המדבריות מבוססים, לדעת הרמב"ם, על משקל היין או המים הממלאים את הנפח הנידון, היו המשקלות בצפורי מבוססים על מצרכים הכבדים מן המים. אולי היה הרבה ממסחרם בדבש²³, וקבעו את המשקל לפי המשקל הסגולי של הדבש²⁴. לפי מה שכתוב בספר שלטי-הגבורים, כבד הדבש מן היין ב-35%²⁵. מובן שלא כל הדבשים שוים, ויתכן שבצפורי חשבוהו לכ-43% יותר מהמים [לפי האנציקלופדיה העברית²⁶ שוקל דבש הדבורים הנמכר בארץ פי 1.43-1.48 ממשקל המים], כך שכלי המחזיק משקל 70 דינר מים מחזיק משקל 100 דינר דבש. אפשר גם שהיה הרבה ממסחרם בדגים כבושים במלח וקבעו את המשקלות לפי משקל זה, וכמו שכתב גם הרב בעל שש"ת, שיתכן שהמשקל שאמרו בירושלמי מבוסס על משקל הדגים. ואף שגם דגים אינם שוקלים 43% יותר ממים, וכן גם מים אינם ממיסים (ללא פטנטים) כל כך הרבה מלח, עד שישקלו הרבה יותר מ-120% ממשקל המים, כאשר המלח מומס כולו, אבל אפשר שתהליך הכבישה שלהם דרש להרבות במלח על הדגים וביניהם, אף שלא כולו נמס במים.

כדאי לחזור ולהדגיש, כי אף שאנו רגילים שמשקלות המבוססים על מידות נפח, מבוססים על משקל המים שבמידות אלו, וכן עושה גם הרמב"ם את חשבון הליטרא לפי משקל המים הממלאים חצי לוג מדברי, אין כל הכרח שכך יהיה בכל מקום, ואין זה צריך להפליא אותנו כלל אם הלוג (משקל) והסאה (משקל) בצפורי היו מבוססים על מוצר אחר, שהכילו הלוג (נפח) והסאה (נפח) בצפורי. ייחוס משקל למידה נעשה לשם נוחיות חשבונית, ונוחיות זו יכולה להיות תלויה בסתירה העיקרית של אותו מקום. גם חשבון הליטרא ההלכתית ברמב"ם – לא ברור שהוא מבוסס על משקל המים דוקא, וכתב הרמב"ם, שיתכן שהוא מבוסס על חשבון היין, ואפשר שכוונתו, באומרו מן המים או מן היין היא, שאין הכרח בדבר, אם משקל הגאונים מבוסס על היין או על המים.

מקום. 21. אלא שליטראות אלו, לפי המפרשים שהזין הוא דינר של כל הש"ס, יהיו של 100 זוז, ואם הזין פחות מזוז, תהייה גם הליטראות פחות מ-100 זוז. אבל על הרמב"ם קשה, שהרי הוא ודאי סבור, שסלעי יהודה אינם פחותים מסלעים. כפי שכתבנו. לכן ודאי, שלדעת הרמב"ם צריך לומר, שהסאין שבמשנה והלוגין שבירושלמי – הם שאינם כבכל מקום, ונראה שהם משקל ולא נפח, וגם משקלם אינו חייב להיות מבוסס על משקל המים שבסאה ובלוג, וכפי שיבואר בהמשך. 22. וכן משמע קצת ממה שבכתובות ק"א: מוזכרת ליטרא של צפורי, ומשמע שהיא גדולה מסתם ליטרא. 23. בירושלמי בפרק ערביי-פסחים בסוגית רביעית של תורה מסופר שרבי רבי ינאי היו מודדים דבש במידות של צפורי, ואולם לדעת בעל ספר תולדות-תנאים ואמוראים לא היה בית מדרשו של רבי ינאי בצפורי, והוא דוחה את דברי האומרים שבית מדרשו היה בצפורי. עיין בדבריו באורך. 24. ולמעלה כתבנו, שיתכן שנקבע המשקל לפי משקל הגרוגרות. 25. שלטי-הגבורים לרב אברהם הרופא משער-אריה, מנטובה – שע"ב, פרק ע"ב, ד"ה והנה במדת הלח. 26. ערך דבש. וכתוב שם, שאף שסתם דבש במקרא הוא דבש תמרים, בלשון בני אדם הוא דבש דבורים כדמוכח בנדרים

גם הרב בעל נתיבים-במיהים כתב לתרץ את הקושיא מתרומות. בכך ששם מדובר במידות צפוריות²⁷ בעוד שהרמב"ם ורש"י חולקים אם הליטרא היא משקל התלוי בסאה או לא²⁸. אלא שלפי מה שהוא חושב את המידות הצפוריות שבמשנה זו רק ל-1.44 מהמדבריות, לא הספיק תירוץ זה, והיה צריך לצרף לו גם שנויי גרסא לפי גרסא שמצא בתוספתא.

ו' ט' ושאר מקומות. ²⁷ בקונטרס נבכיים שבספרו, אות ה' (עמוד ט"ו) ואות כ"ו (עמוד נ'). תירוץ זה מוזכר גם בדרכי-הוראה בפרטי-המדות והשיעורים, אות ה', ד"ה לעיל וד"ה אבל דא ודאי ובר"ה אלא דלפ"ז ליטרא. ²⁸ שם אות כ"ז.